Rapport

SAMORDNINGSRÅDET (SOR) Nr. 3 - 1995 - 41. årgang

- HVPU-reformen – Et mislykket revolusjonsforsøk?
- Livskvalitet og politiske prioriteringer
- Rettssikkerhets-perspektiver på tiltak og tjenester
- Kommune – og fylkestingsvalget

Rapport nr. 3 - 95

Utgiver: SAMORDNINGSRÅDET – Råd for samordning av humanitært og yrkesmessig arbeid for mennesker med psykisk utviklingshemming.

Leder: Orvar Thorsrud, Lyngvn. 8, 2312 Ottestad, tlf. 6257 6248

Sekretær: Tormod Mjaaseth, Hamreheia 17, 4631 Kristiansand S.
Tlf. 3809 4170, Fax 3809 4173

Redaktør: Leder i Samordningsrådet
Red.komité: Orvar Thorsrud, Tormod Mjaaseth og Gunnar Brekke

Rapport kommer ut med 6 nummer i året.
Abonnementspris kr. 100,– pr. år.

ABONNEMENT/ADRESSE-FORANDRINGER:
Sekretariatet, Hamreheia 17,
4631 Kristiansand S.
Tlf. 3809 4170, Fax 3809 4173
Bankgiro: 1813.10.53580
Postgiro: 0808 5094735

Annonser:
RAPPORT
Postboks 98, 3570 Ål
Tlf.: 3208 1694
Bankgiro: 2320.07.17384
Postgiro: 0826 0707273

Manuskripter:
Sendes sekretariatet

SOR's Forskningsfond:
Gunnar Brekke
Gutenbergsvei 23, 5035 Bergen
Tlf. 5524 7070 (kontor)
Tlf. 5531 4116 (privat)

Trykk:
Holmestrand Handelstrykkeri as
3080 Holmestrand

INNHOLD I DETTE NUMMER:

Leder 1

HVPU-reformen
– et mislykket revolusjonsforsøk..... 2

BOKNYTT
HVPU-reformen i forskningens lys 8

Livskvalitet sett i lys
av politisk prioriteringer 9

Rettssikkerhetsperspektiver
på tiltak og tjenester for
psykisk utviklingshemmede 17

Kommune og fylkestingsvalget 95 28

TID FOR EVALUERING

Vi har pasert st. Hans og skoleårets avslutning med eksamenspapirer etter års skolegang.

Poengsummen ble over natten teenåringens grenseland mellom skam og ære.

Vi som er eldre erindrer nok den våren da alt sto på spill – da fremtidsdrømmer ble veid mot fortidens resultater, dommdag da vi med skam eller ære gjorde våre valg.

I ettertid vet vi at drømmer og valg denne dramatisk våren endret fasong i møte med fremtiden – mulighetene eksploderte og en serie nye valg bestemte vår karriere.

Har vi lært noe?

Det er tid – eller kanskje mellomtid – for evaluering av HVPU-reformen. Mellomtid fordi «HVPU-reformen er som en kraftig bølge i en strøm av endringsprosesser som hverken har noen klar begynnelse eller slutt» (Romøren 95)

Forskerne snakker om flere reformer, minst 2 – den som omfatter avvikling av HVPU og den som omfatter kommunalt ansvar for 17000 personer med psykisk utviklingshemming – Ansvarsreformen.
Den ene med økonomi og tempoplan, den andre med rammebevilgninger og intensjoner for etablering av tiltak og tjenester.
Den ene i rute etter forutsetningene mens den andre har en lang vei å gå.

90% av foreldre/pårørende var motstandere av reformen – et flertall synes idag tilfreds med reultatene.

Forskerne mener at 70% har fått **muligheter** til et bedre liv, 20% har det omtrent som før, mens omlag 10% trolig har det dårligere.

Vi får ellers vite at entydig bedring av levekår omhandler bostandard og selvbestemmelse, mens sosial kontakt og fritid er dårligst ivaretatt – de er like ensomme som før og fritidstilbud er blitt fattigere.
Resultatet er et tankekors eller en viktig lærdom ettersom utopiene (les: visjonene) i HVPU-reformen var normalisering og integrering.

I ettertid vet vi at drømmer og valg den dramatiske høsten 1987 endret fasong i møte med «den gjenstridige hverdagen».

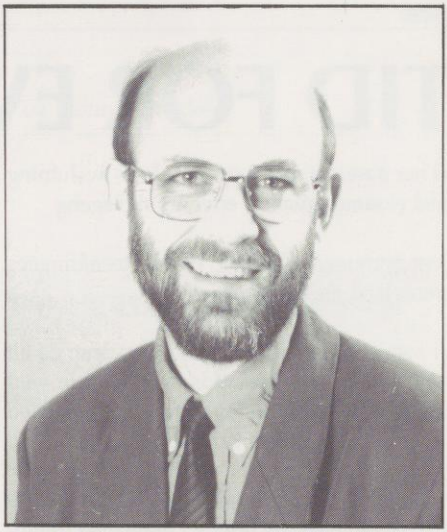
Evaluering – et konsept for (etterpå) klokskap – skal stå for læring og dermed nye muligheter for videreføring av en reform i startgropen – er reform uten noen klar begynnelse eller slutt.

Om vi har lært noe, vil vi også lykkes i fortsettelsen – mulighetene vil eksplodere og en serie nye valg vil sikre retten til et godt liv for alle.

Redaksjonen

HVPU-reformen
– et mislykket revolusjonsforsøk?

Innlegg ved konferansen «evalu-ering av reformen for mennesker med psykisk utviklingshemming», Norges forskningsråd, Oslo 30. mai 1995

Forskningsleder Tor Inge Romøren

Avviklingen av det 25 år gamle Helsevernet for psykisk utviklingshemmede (HVPU) kan sammenlignes med forsøk på å gjennomføre en revolusjon. Den bærer i alle fall mange av revolusjoners umiskjennelige trekk. Revolusjoner og HVPU-reformen har begge sine *utopier.*

Begge inneholder spenningen mellom *elite og masse*. Samtidig må de etterhvert håndtere møte med *den gjenstridige hverdagen.* Hva skal en gjøre når teoriene ikke stemmer med virkeligheten? Akkurat dette er en av de mest sentrale utfordringene etter avviklingen av HVPU. Utopistene må bryne seg mot hverdagsmenneskene.

Lossius-utvalget gav i 1985 denne begrunnelsen for å gjennomføre omveltningen: Det kreves nye organisatoriske rammer for å bedre psykiske utviklingshemmetes levekår. De ressursene som i dag blir brukt til dette kaster ikke så mye av seg som de kunne. For å bruke utvalgets egne ord: «...økte ressurser vil bare gi marginale bedringer av livssituasjon og levevilkår for institusjonsboerne... Politisk aksepterte mål, uttrykt gjennom mer enn 10 år, kan bare realiseres gjennom lokalt ansvar» (NOU 1985:34). Menneskelig innsats og menneskelige behov skal frigjøres fra lenker som binder dem i det gamle systemet.

HVPU-reformens utopi heter *normalisering* og *integering.* Når jeg sier utopi, er ikke dette nedsettende ment. Jeg bruker ordet i den positive betydningen *visjon*. Men det er samtidig en visjon som i manges øyne har

noe dypt urealistisk, nesten benektende over seg. I hvert fall gjelder dette visjonen i dens mer fundamentalistiske varianter.

I synet på normalisering og integrering kan en skille mellom en *ekspertmodell* og en *folkemodell* (Pettersen 1994). Ekspertmodellen ser på ulikhetene i livsvilkår mellom utviklingshemmede og andre som skapt av samfunnet. Denne samfunnsskapte ulikheten får sitt klare uttrykk i institusjonslivet. Forutsetningen for likeverd og rettferdighet er å avvikle institusjonene helt. Dermed fjerner en også den viktigste årsaken til segregering , mistrivsel og overgrep.

Folkemodellen hevder at psykisk utviklingshemmedete er sårbare fra naturens hånd. De er født med liten forstand. Eller de har fått det tidlig i livet på grunn av sykdom eller skade. Utviklingshemmete er ikke primært miljøskadde, det er ikke uheldige faktorer i deres omgivelser som gjør at de er som de er. Miljøet kan være et hinder for å utvikle det potensialet de har, men kan ikke fjerne vår opplevelse av forskjell mellom dem og andre. Folkemodellen reiser ingen tvil om at de er mennesker, eller likeverdige medborgere. Likevel finnes det grenser for hvor langt en er villig til å betrakte dem som normale. For enkelte kan institusjonsomsorg være en god løsning, for de fleste andre ikke. Å fjerne institusjonene løser noen problemer, men ikke alle. Nye problemer kan dessuten dukke opp på grunn av de utviklingshemmetes sårbarhet.

Spenningen mellom elite og masse kommer til syne i spenningen mellom ekspertmodellen og folkemodellen. Ledende tillitsvalgte innen Norsk forbund for psykisk utviklingshemmede (NFPU) har vært de klareste forkjemperne for ekspermodellen. NFPU spilte en rolle som kan sammenlignes med et revolusjonært parti i opptakten til ansvarsreformen. Ledelsen så på seg selv som en fortropp som handlet til alles beste. HVPU spilte den samme rollen i NFPU´s argumentasjon som det borgerlige samfunnet for en sosialist: Det måtte omstyrtes for å skape det gode liv.

«Ekspert»-fraksjonen i NFPU fikk gjennomslag i Lossius-utvalget, senere også i Sosialdepartementet og Stortinget. I ettertid vet vi at bare et lite mindretall av de pårørende med familiemedlemmer i HVPU ønsket ansvarsreformen velkommen. 90% av dem var fornøyd med HVPU (Tøssebro 1992).

Sammensmeltingen mellom NFPU´s ekspertfraksjon og statsapparatet er en av de mest spesielle sidene ved denne reformen. Sosialdepartementet benyttet seg av NFPU´s faglige ressurser i utstrakt grad. Til dels rekrutterte det personell derfra for å kunne iverksette Stortingets vedtak. Først i 1991 organiserte forkjemperne for «folkemodellen» blant de pårørende seg. NFPU ble splittet. Landsforbundet for utviklingshemmede og pårørende (LUPE) framstod som talsmann mot det de opplevde som en tvangsmessig gjennomføring av ekspertmodellen.

Vi fikk et regjeringsskifte i 1990, i begynnelsen av reformens gjennomføringsfase. Den nye regjeringen satte bremsene på i forhold til de aller mest firkantede forsøk på å gjennomføre ekspertenes utopier. Særlig gjaldt dette forsøk på å flytte utviklingshemmede mot dere egen eller pårørendes vilje, den såkalte «tvangsflyttingen». En politikk mer preget av folkemodellen ble stadfestet (St. meld. nr. 47 1989-90) Stortinget var på dette tidspunktet bekymret. Helt fram til siste statsbudsjett kan sosialkomiteens merknader til regjeringens vurdering av HVPU-reformen leses som en advarsel mot ekspertmodellem. Revolusjonsforsøket ble betraktelig moderert av demokratiske krefter og av samfunnets iboende motstand mot radi-

kale endringer. Etter hvert ble det en bedre balanse mellom ulike interesser og syn.

De utviklingshemmede

Som både Syse (1995) og Tøssebro (1995) påpeker i den evalueringsboka som er årsaken til at vi er samlet her i dag (Romøren 1995), er det rimelig å betrakte HVPU-reformen som *to* reformer: én for dem som var tilknyttet HVPU og én for dem som ikke var det. Til den første var det knyttet tidsfrister, en spesiell klagerett og en økonomisk kompensasjon for hver enkelt person kommunene overtok ansvaret for. Den andre reformen har ikke tidsfrister, ingen spesiell klagerett, og de økonomiske overføringene ble gitt som et samlebeløp til hele gruppen.

Av de 5300 som hadde heldøgns opphold i HVPU da avviklingsloven ble vedtatt, ser det ut til at ca. 2000 etter pårørendes og/eller eget ønske har fått sin nye bolig i samme kommune som der de bodde i HVPU-tiden (Eik 1995). Med andre ord: bare vel halvparten av HVPU-klientene er flyttet ut til en annen kommune når avviklingsperioden er over. Resten forblir i en «vertskommune», d.v.s en kommune med en tidligere HVPU-institusjon, enten fordi de ikke føler tilknytning til sin formelle hjemkommune, eller fordi de rett og slett er fra vertskommunen. De fleste av disse blir boende på det gamle institusjonsområdet, eller i umiddelbar nærhet av det. Dette er et viktig uttrykk for at psykisk utviklingshemmmete, pårørende og forvaltningsansvarlige i kommunen har tenkt og handlet mindre radikalt enn det avviklingsloven la opp til, mer i tråd med «folkemodellen».

Utflytting til annen bolig skjøt fart allerede i 1990 og hadde betydelig omfang i 1991. I dette året fikk om lag 3000 personer nytt bosted. Siden har utflyttingen stabilisert seg på 4-500 per år. Ett år før avviklingen skal være fullført, venter 700 utviklingshemmete fra HVPU på en permanent, ny løsning. For de aller fleste er denne planlagt gjenomført i løpet av inneværende år (Eik 1995). Avviklingen av HVPU kan, teknisk og forvaltingsmessig sett, sies å være i rute.

HVPU-reformen har vært svært omstridt fra først stund. Min hovedoppgave har vært faglig ledelse og koordinering av en *uavhengig* evaluering. Sosialdepartementet henvendte seg i 1990 til det daværende Norske råd for anvendte samfunnsforskning (NORAS) med spørsmål om å påta seg et slikt oppdrag. Etter å ha sagt ja og lagt ansvaret til det såkalte Velferdsstatsprogrammet, mottok NORAS - og senere området kultur og samfunn i det reorganiserte Norges forskningsråd - ca. 2 mill kroner pr. år i fem år fra Sosial- og Helsedepartementet for å gjennomføre oppgaven. Sammen med midler ytet av Forskningsrådet selv, har disse ressursene finansiert et teamarbeid med 15 forskere fra ni ulike sosialpolitiske forskningsmiljøer i Norge. Arbeidet har basert seg på et programnotat utarbeidet av Velferdsstatprogrammet. Velferdsstatsprogrammets styre har senere hatt ansvaret for å gjennomføre opplegget fra programnotatet, -forskningspolitisk, økonomisk og administrativt. Dette styret har vært min oppdragsgiver.

Forskningens bidrag

Med hvilken rett hever forskere sin røst i debatten om HVPU-reformen? Forskere kan bidra med å bekrefte eller avkrefte påstander i diskusjonen. De kan trekke fram forhold som få har tenkt på eller er kjent med. Noen ganger bare tallfester de det alle mener de vet, og derfor lett kan ta feil av. Å fastslå noe med rimelig grad av sikkerhet er en av forskerens fremste oppgaver, enten svaret er overraskende eller ikke.

Forskerne verken kan eller vil felle noen endelig dom over det som har skjedd. Det de kan si, er hva som på kort sikt har gått bra

mindre bra eller dårlig på viktige områder - for hvem og på hvilke måter. Det finnes ikke, og bør ikke finnes, bare én dom over HVPU-reformen. Mye kommer an på øynene som ser. Det finnes mange vurderingskriterier: blant pårørende, fagfolk, rådmenn, kommunepolitikere, departementansatte, stortingsrepresentanter og statsråder, for å nevne noen. Og selv slike deldommer kan og skal ikke bli endelige. HVPU-reformen er som en kraftig bølge i en strøm av endringsprosesser som verken har noen klar begynnelse eller slutt.

Alle reformer som blir vedtatt sentralt og skal iverksettes lokalt har et felles problem. De skal gjennomføres av mennesker som i varierende grad deler deres ideologiske verdier. I de senere årene har en rekke mennesker snakket om «Reformen» med stor R, -- i Sosial- og helsedepartmentet, i fagmiljøene og i funksjonshemmetes interesseorganisasjoner. For en rådmann eller kommunepolitiker finnes det mange reformer. Den for psykisk utviklingshemmede er bare én. Ideene om normalisering, integrering og levevilkår fortoner seg annerledes på grasrota enn for dem som har levd og åndet for disse begrepene i årevis.

Rådmannen og kommunepolitikeren har også sine kriterier for suksess eller fiasko. Disse må forskeren lytte til. Evalueringens primære oppgaver er å fastslå en del fakta, men også å vurdere dem, *ut fra de ulike partenes ståsted*. Det finnes ikke nøytrale vurderingskriterier utenfor eller på siden av de berørte partenes virkeligheter. Forskningens ambisjoner bør være å leve seg inn i og respektere de mange vurderingskriteriene som eksisterer. Her har den også en viktig pedagogisk oppgave: å lære andre å gjøre det samme.

Slik sett kan evalueringsforskning bli en *kommuniserende* virksomhet. Forskeren kan bli en brobygger mellom ulike interesser, oppfatninger og perspektiver. Dette er en aktivitet som representerer motpolen til hva mediene gjør. Særlig aviser og TV presenterer gjerne stoff om konflikter og spesielle enkeltskjebner. Slike framstillinger vinner ofte kampen om folks oppmerksomhet. Virkningen av dette kan bli forvirring, fremmedgjøring og kommunikasjonssvikt, snarere enn informasjon, opplysning og læring. Det er som regel en enkel oppgave å påvise at offentlig politikk slår feil gjennom å ta fram enkelttilfeller. Også gjennom forskning er det som regel lett å vise hvordan høye politiske idealer ofte ikke stemmer med realitetene. Trolig er det mer konstruktivt å undersøke om det skjer læring når ting går galt (Offerdal 1992).

Selvfølgelig finnes det overordnede mål for ansvarsformene som resultatet kan vurderes mot. Det viktigste er *avviklingen av HVPU innen 1996*. Andre overordnede mål er bedre levekår for alle psykisk utviklingshemmede; et dagligliv som ligger så nært opp til det normale som mulig; sterkere integrinering av psykisk utviklingshemmede i lokalsamfunnene. For en samfunnsforsker er det nærliggende å tenke at bedre levekår, normalisering og integrering mer må oppfattes som idealer og trosoppfatninger egnet til å skaffe oppslutning om avviklingsloven. Tro er en forutsetning for handling. Tro skaper også de felleskap som er en forutsetning for kollektive handlinger. Mennesket lever nå en gang ikke ut fra fornuft og fakta alene.

Noen hovedresultater

Evalueringen vi har foretatt, viser at reformen må ansees som vellykket for flertallet av de utviklingshemmede som tidligere bodde i HVPU (Romøren 1995). Fagpersoner som har kjent dem godt gjennom mange år mener at 70% har fått muligheten til et bedre liv, 20% har det omtrent som før,

mens omlag 10% trolig har det dårligere (Tøssebro 1995). Denne fordelingen går igjen på de fleste av reformens enkeltområder. De som får det bedre utgjør den største gruppen, så kommer mange som har det omtrent som før, mens et mindretall opplever forverring. At det nesten alltid og over alt også er grupper som har det verre, kaster lange skygger over den gleden samfunnet nå kan tillate seg å dele med de mange utviklingshemmede denne reformen har vært et gode for.

Utviklingshemmetes foreldre gir uttrykk for omtrent de samme vurderinger som fagpersonellet, men en del foreldre reiser også til dels sterk kritikk, 25-30% mener at de kommunale omsorgstjenestene er for dårlige, og at skole- og avlastningstilbudene er utilstrekkelige (Syse 1995a). Mange pårørende klager over å ha møtt både arroganse og uforstand hos kommunale myndigheter. En del foreldre er redde for at deres utviklingshemmete sønner og døtre forsatt kan bli utsatt for overgrep (Syse og Skogheim 1995).

Evalueringen viser at personalet i kommunene har lavere kompetanse enn i det tidligere HVPU (Jenssen 1995). Det er stor gjennomtrekk i stillingene, og mange stillinger står ubesatte (Vetvik og Hem 1995). Et hovedformål ved reformen var å endre tjenestene. Normalisering ble også her et stikkord. De utviklingshemmede skulle få tjenester fra det ordinære kommunale hjelpeaparatet. Det skulle ikke organiseres særlige tjenester med fast personell knyttet til boliger eller enkelt personer. Utviklingen har altså vist at mange kommuner har gått på tvers av disse målsetningene. (Andersen 1995, Vetvik og Hem 1995). Noen har prøvd å etterleve de sentrale myndighetenes idealer, men forlatt dem etter å ha kommet opp i vanskligheter (Wuttudal 1995). Sætersdal (1994) mener å ha observert at såkalte «integrerte tjenester» er de som har fungert dårligst for brukerne.

Spesialisering er noe av det mest normale med våre dagers tjenesteyting. Det er gjennom spesialisert erfaring en skaper nyvinninger og utvikling. Framfor alt er det gjennom fordypning i avgrensete oppgaver en utvikler høyere kompetanse. Spesialisering har selvsagt også ulemper, i første rekke mangel på koordinering, at den høyre hånden ikke vet hva den venstre gjør. Men å forveksle spesialisering med segregering, er å gjøre mennesker som i særlig grad er avhengig av innsikt og kompetanse, en bjørnetjeneste.

Mange utviklingshemmede får heller ikke spesialisttjeneser de burde hatt krav på. Sosialdepartementet tok alt for lett på dette spørsmålet da reformen ble satt i verk. HVPU hadde i noen regioner og områder en spesialisert helsefaglig kompetanse av høy kvalitet som var særlig viktig for de aller svakeste klientene. Denne kompetansen fikk i utgangspunktet ingen plass i det nye systemet av tjenester som skulle bygges opp. Lossius-utvalget skrev at HVPU ikke hadde kompetanse som ikke fantes i kommunene, eller i det minste kunne bygges opp der. Denne holdningen preget reformplanleggingen helt fram til 1990. Det oppstod en ødeleggende strid mellom reformforkjempere i Sosialdepartementet og NFPU på den ene siden og fagmiljøene på den andre (Skiftun 1993).

En konsekvens av dette er at spesialisttjenestene i dag framstår som HVPU-reformens smertensbarn. Fylkene har svært ulike planer og behovsvurderinger, arbeidsmetodene er uklare, tilfeldig kompetanse og ideologi styrer innsatsen (Johansen 1995). En sentral ressurs for de aller mest hjelpetrengende utviklingshemmede er undervurdert, og vi vet ikke hvilke konsekvenser dette kan få på sikt. Også her dreier det seg om en forveksling av fenomenene spesialisering (kompetanse) og segregering. Nok en gang; I vårt samfunn er det nettopp spesialisering som er det normale og som skaper faglig fram-

skritt. Det hadde vært naturlig å gjøre omvendt. Sikre den mest spesialiserte kompetansen før den forvitret på grunn av avviklingsplaner.

I boka som blir presentert her i dag blir det pekt på at den mest entydige bedringen av utviklingshemetes levekår handler om bostandard og selvbestemmelse. På den motsatte kant er sosial kontakt og fritid de to områdene hvor utviklingshemmetes levevilkår er dårligst. De utviklingshemmede er like ensomme som før, og deres fritidstilbud er antakelig blitt fattigere (Tøssebro 1995, Jenssen 1995, Westeren 1995). De er foreløpig bare i begrenset grad blitt «integrert» i lokalsamfunnene, selv om de i hovedsak er blitt godt mottatt og akseptert (Romøren 1995a, Stangvik 1994)

Evalueringen viser også at mange av de ca. 10000 utviklingshemmede som tidligere bodde hjemme også har fått ny, egen bolig og nye kommunale tilbud. Likevel ser det ut til at det her forsatt er en kø av om lag 2000 personer som venter på bedre tilbud som de både ønsker seg og har krav på (Tøssebro 1995a).

Hva har så ansvarsreformen kostet? Oppsvinget i økonomiske overføringer kan uttrykkes slik; Psykisk utviklingshemmete har fått økte boligressurser i størrelseorden 20-30%. Ut over dette bruker kommunene 3-5% mer på psykisk utviklingshemmete enn det HVPU gjorde (Western 1995). Hvor mye økonomiske ressurser psykisk utviklingshemmede alt i alt nå får, sammenlignet med tiden før HVPU-reformen, er det antakelig ingen som kan svare på. Så mange ulike penger er flyttet rundt mellom statlige og kommunale budsjettposter at det er svært vanskelig å finne ut av det. Våre økonomer har i hvert fall ikke klart det (Western 1995a). De samlede kostnadene ved reformen var skjult da den ble vedtatt, og de er det fortsatt. Dette er en av grunnene til at den kan utløse en varig skepsis til omfattende statlige reformer på kommunalt nivå.

Avslutning

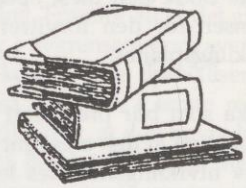
HVPU-reformen startet som et revolusjonsforsøk drevet fram av en sosialpolitisk elite. En modell *av* virkeligheten var i ferd med å bli en modell *for* virkeligheten. Ekspertmodellen gjorde krav på å representere moralske grunnverdier. Teori og etikk ble ett. Motstand ble lett fortolket som om å stille spørsmålstegn ved utviklingshemmetes menneskeverd. Derfor ble det så vanskelig å uttrykke innvendinger mot ekspetmoddelen (Petersen 1993).

Resultatet av HVPU-reformen ser foreløpig ut til å ha størst likhet med folkemodellen.

Endring av de utviklingshemmetes levevilkår og livsmiljø kan ikke fjerne opplevelse av forskjell mellom dem og andre. Institusjonsomsorgen er betydelig redusert, men den er ikke borte. For noen utviklingshemmete kan den fortsatt være en god løsning. Vi kan være forberedt på at både gamle og nye former for overgrep kan dukke opp også i nærmiljøomsorgen, fordi utviklingshemmete er og blir en sårbar gruppe.

Gjennomføringen av ansvarsreformen kan fortolkes som et drama med representanter for ekspertmodellen og folkemodellen i ulike roller og posisjoner i ulike faser. Kanskje er det slik at uten ekspertens pågåenhet og elitisme ville det ikke blitt noen reform. Uten at folkemodellen hadde utløst institusjonelle og demokratiske bremsemekanismer kunne det gått galt. Slik sett er det trolig spenningen mellom disse kreftene som har bragt oss dit vi er.

BOKNYTT

«HVPU-reformen i forskningens lys»

Norges forskningsråd presenterte under konferansen om «Evaluering av reformen for mennesker med psykisk utviklingshemming» boken «HVPU-reformen i forskningens lys»

Boken som er utgitt på Ad Notam, Gyldendals forlag med forskningsleder Tor Inge Romøren som redaktør, presenterer over 350 sider problemstillinger og resultater basert på 14 forskningsprosjekter under følgende hovedtema:

- levekår, livskvalitet, velferd og normalisering.
- Politisk og administrativ gjennomføring
- tjenestenes kvalitet, profesjonenes kompetanse og rolle.

Boken har 14 forfattere og en samling artikler som tilsammen gir et fantastisk interessant og spennende, men også kritisk bilde av HVPU-reformen.

Rapports medarbeider fikk delta under konferansen i Oslo 30. mai, hvor forskningsleder Tor Inge Romøren, første amanuensis Jan Tøssebro, forskningsleder Johans Tveit-Sandvin og universitets-stipendiat Aslak Syse presenterte resultater og problemstillinger fra sine forskningsprosjekter.

Dette gav mersmak – vi anbefaler derfor denne boken for alle Rapports lesere og er overbeviste om at den er en kilde til ny kunnskap og at den i tillegg vil gi et nytt og helhetlig bilde av HVPU-reformen.

Redaksjonen

Livskvalitet sett i lys av politiske prioriteringer

Foredrag på Samordningsrådets fagkonferanse, Bergen konferanssenter, 26-28 april 95.

AV STATSSEKRETÆR ELLEN STRENGEHAGEN

1. Innledning

Først av alt vil jeg takke for invitasjonen til Samordningsrådets fagkonferanse med hovedtema «Rett til frihet - styrt frihet». Mitt tema er LIVSKVALITET I LYS AV POLITISKE PRIORITERINGER, og det har neimen ikke vært noe lett tema å forberede - tvert imot. En skikkelig utfordring for både tanken og kanskje ikke minst ettertanken

På mange måter handler politikk om å påvirke borgernes livskvalitet, deres levestandard og levekår. Og hele framveksten av velferdsstaten og velferdssamfunnet må kunne sees i dette perspektivet. Store deler av vår nyere historie er historien om klassers og gruppers kamp for å oppnå et verdig liv. I denne prosessen har ideologiene og begrepene vært under både påvirkning og utvikling, og betegnelsene og interessene har skiftet.

Den politiske utviklingen har i de senere år blitt påvirket av den levekårsforskningen som vokste fram i 1960-og 70-årene. Denne forskningen har etter hvert fått et betydelig omfang. På mange måter er den blitt et eget samfunnsvitenskapelig forskningsområde. Det er derfor et omfattende og komplisert emne jeg har fått i oppdrag å snakke om. Det vil nødvendigvis føre til betydelige avgrensninger i forhold til alle problemstillinger som kunne vært tatt opp.

2. Om betegnelser og begreper.

Levekår, livskvalitet og lignende betegnelser og begreper er hentet fra dagligtalen. Der er de på ingen måte entydige og presise. Det påvirker også forskningen og det påvirker ikke minst politikken. Begrepene er dessuten under utvikling og brukes forskjellig i ulike miljøer. I noen sammenhenger kan det være problematisk. I politikken vil en slik situasjon likevel litt stygt sagt ofte være en fordel. For i politikken er det som kjent viktig å få oppslutning om politiske mål og virkemidler. I den politiske kamp om tilslutning kan flertydighet og uklarhet i språkbruken ofte være en forutsetning

for å få til enighet om standpunkter.

Dette kjenner antakelig de fleste til som sitter her.

Problemene melder seg da som oftest når de politiske beslutningene skal settes ut i livet. De organer, etater, faggrupper og enkeltpersoner som skal planlegge, organisere og iverksette vedtak og reformer kan operere med begreper som ikke er i samsvar med de opprinnelige. Og dette er en av grunnene til at praktisk iverksetting av politiske vedtak ikke alltid blir helt i tråd med det politikerne tenkte. Dette er også noe vi har sett under reformen for mennesker med psykisk utviklingshemming.

De begreper hver enkelt av oss går rundt med, er påvirket av mange forhold.Vår oppvekst i familien, gjennom skolegang og yrkesutdanning. Spesielt under profesjons-utdanningene er begreps-og verdidannelsen særlig viktig. Yrkesutøverne lærer seg hva som er viktig og uviktig - riktig og uriktig. Det er avgjørende å være klar over at mye av denne verdi-og begrepsdannelsen er ubevisst. Det vil si at vi ureflektert tar for gitt at noe er slik eller slik. og dette ubevisste forholdet til egne yrkesbegreper og yrkesverdier er kanskje nettopp en av de viktigste hindre i tverrfaglig samarbeid. F.eks. ved at andre yrkesgrupper ikke skjønner eller tar inn over seg forhold som oppfattes som sentrale for andre yrkesgrupper.

Det er også viktig å være klar over at politikere og forskere har forskjellige språklige behov. Forskere som skal gjøre empiriske undersøkelser trenger klare og operasjonelle definisjoner. Men også forskerspråket henger sammen med dagligspråket. En tar betegnelser fra dette og gir det et bestemt innhold eller definisjon som ikke alltid faller helt sammen med dagligspråkets.

3.Levekår, livskvalitet og verdier.

Spørsmålet om levekår og livskvalitet henger nøye sammen med våre verdier og det vi oppfatter som det gode liv. Det er spørsmål som vi alle er interessert i og som i alle år har preget utviklingen i politikk, filosofi og samfunnsvitenskap. Hva er det gode liv for hver enkelt og hvordan kan vi organisere samfunnet slik at alle får det best mulig? Hvordan kan vi utvikle våre egne og samfunnets ressurser slik at dette blir mulig?

Spesielt i denne forsamlingen vil jeg påpeke den nære sammenheng det er mellom våre verdier og vårt menneskesyn. Det ser vi tydelig under de reformene som er gjennomført i forhold til mennesker med psykisk utviklingshemming. Utformingene av disse reformene har naturlig nok sprunget ut av den oppfatning som de ulike aktører har hatt om psykisk utviklingshemmede og hva disse aktørene har ment om hva som er best for dem som har utviklingshemming.

Ser vi tilbake til tiden like før og etter krigen, ser vi at fagfolkene mente at psykisk utviklingshemmede trengte vern og pleie. Det beste tiltak var varig opphold i ideelt sett mer eller mindre sykehuslignende institusjoner. Senere kom pedagogikk og psykologi inn og skapte ny forståelse for at også utviklingshemmede kunne utvikle seg. Etter hvert fikk vi en voksende interesse for rettferdighet, rettigheter, likestillig, gode levekår og normalisering. Dette er i noen grad en beskrivelse av ideologiene

som har preget historiske perioder. Men bare i noen grad: Disse faglige og ideologiske strømninger finnes fortsatt og har hatt betydning for utviklingen av ansvarsreformen. Det vil nok kanskje kunne hevdes at motstanderne mot reformen først og fremst finnes blant dem som mener at psykisk utviklings-hemmede fortsatt i hovedsak trenger vern og pleie eller visse typer psykologisk behandling som vanskelig lar seg praktisere utenfor institusjoner. Når jeg sier i hovedsak, så er det fordi det selvsagt også finnes andre og mer akseptable grunner for å være skeptiske til reformen som mer går på grunnleggende verdier som trygghet, nærhet og kontakt. Men dette viser med all tydelig klarhet sammenhengen mellom levekår og livskvalitet og de verdier vi til enhver tid bygger vårt samfunn på.

Og det gjør det sannerlig ikke enklere å fatte politiske beslutninger på følsomme områder.

4.Politisk ansvar for psykisk utvilklingshemmede.

I løpet av velferdsstatens og velferdssamfunnets utvilkling ser vi et økende politisk ansvar og engasjement for mennesker med psykisk utviklingshemming. Det er på mange måter treffende å kalle den siste reformen for «ansvars-reformen». Dette fordi det først nå er ettertrykkelig stadfestet at kommuner, fylkeskommuner og staten har det fulle ansvar for alle psykisk utviklingshemmede. Før dette var det faktisk slik at kommunene i stor grad overlot ansvaret til foreldrene og til det fylkeskommunale helsevern for psykisk utviklingshemmede. (Westeren, 93 og 94) Selv om kommunene nå har tatt et kraftak uten sidestykke for å ta igjen det forsømte, er det er likevel ennå et stykke vei igjen før det reelle samfunnsmessige ansvar har fått helt gjennomslag. Så mye er ennå ugjort.

5.Levekår, livskvalitet og politiske prioriteringer.

Politiske prioriteringer blir til i en ganske så komplisert prosess. De politiske partiene utarbeider sine programmer, Regjeringen legger fram sine forslag og Stortinget vedtar nasjonale målsettinger, lover og budsjetter.

Fylkeskommuner og kommuner utarbeider planer, vedtar budsjetter og utformer tiltaksapparatet. Ulike grupperinger i og utenfor partiene arbeider for å gjøre sine interesser gjeldende. I vår sammenheng er brukerorgaisasjoner, profesjoner og yrkesorganisasjoner spesielt aktive og driver en utstrakt lobbyvirksomhet som i stor grad kan påvirke beslutningstakerne. Vi har dessuten et utstrakt lokalt selvstyre der en bl.a. skal tilpasse nasjonale målsettinger til lokale forhold. I disse interesseaweiings-og prioriterings-prosessene betyr makt, synlighet og sterke, etablerte interesser mye.

I kampen om å nå fram i prioriteringskøen er det blitt stadig viktigere å kunne dokumentere behov. Og det er her levekårsundersøkelsene kommer inn. De er blitt politisk viktige fordi en med større sikkerhet kan avgjøre berettigelsen av ulike krav sett i forhold til utvikling i tid og i forhold til levekårene til andre grupper og befolkningen som helhet. Undersøkelsene gjør det lettere for politiske og administrative organer å prioritere fordi de kan gjøre det på et dokumentert grunnlag. Det er ut fra dette ingen tilfeldighet at Rådet for funksjons-

hemmede og funksjonshemmedes organisasjoner arbeider for å få igang regelmessige undersøkelser som kan dokumentere utviklingen i fimksjonshemmedes levekår. Jeg kan i den sammenheng opplyse at departementet samarbeider med bl.a. Statistisk Sentralbyrå og Norges Forskningsråd om å få i gang levekårsundersøkelser som er mer dekkende i forhold til de grupper som nå ikke får sine levekår belyst rutinemessig ved de pågående undersøkelser.

I Norge blir de viktigste levekårsundersøkelsene utført av Statistisk Sentralbyrå. Dette er utvalgsundersøkelser som gir et godt bilde av levekårene til de store grupper i befolkningen. Det vil si at disse undersøkelsene gir et godt bilde av det som er det normale og vanlige for den voksne norske befolkning. Det vil bl.a. si at de gir et bilde eller en referanse som alle kan bruke til å sammenligne sine levekår med. Problemet med denne typen utvalgsundersøkelser er imidlertid at små grupper ikke blir godt nok representert. I verste fall er de ikke med i det hele, slik som feks. personer som oppholder seg i institusjoner. I tillegg til utvalgsproblemene vil vi ha vansker med å få data i forhold til personer som kan ha problemer med å bli forstått, feks. mennesker med psykisk utviklingshemming og en del eldre - særlig de eldste eldre.

Det finnes løsninger på disse problemene, men det krever ofte mer tid, penger og det krever innsikt. Det er f eks. mulig å la mindre grupper bli overrepresentert i utvalgene og det går å sette i verk spesielle undersøkelser slik som feks. Jan Tøssebro har gjort i forhold til mennesker med psykisk utviklingshemming.

Selv om levekårsundersøkelsene er blitt politisk viktige, er det likevel ikke noe automatikk mellom levekårs-undersøkelser og politiske beslutninger og tiltak. For selv ut fra de noe ufilllstendige levekårdata som vi har, så vet vi at funksjonshemmede som gruppe ikke har de samme levekår som befolkningen ellers. Funksjonshemmede har f.eks. lavere utdanning enn befolkningen ellers. Det gjelder særlig menn. Inntektsnivået er lavere for husholdninger med funksjons-hemminger enn for andre hushold. Stønader som funksjons-hemmede er avhengige av, har hatt nedgang de siste 10 år. Funsjonshemmede deltar mindre i arbeidslivet og har kortere arbeidstid. Funksjonshemmede er oftere sykere enn andre og har et høyt forbruk av helsetjenester. Mange må slutte i arbeidet uten å ha fått hjelp til å tilrettelegge arbeids-forholdene til funksjonshemmingen. Funksjonshemmede bor nokså likt andre, men har en del praktiske problemer i boligen. Funksjonshemmede bor også oftere alene. Og unge voksne funksjonshemmede bor oftere sammen med foreldre. Rapportene viser også at gapet mellom fimksjonshemmedes levekår og andres ikke er blitt mindre selv om det har skjedd en velstandutvilkling.

Funksjonshemmedes levekår er spesielt avhengige av at det offentlige tilbyr gode og velorganiserte tjenester. Det gjelder ikke bare trygdeytelser, helse- og omsorgstjenester, men også sektorer som barnehager, skoler og utdanningsinstitusjoner, kommunikasjoner, kultur og fritid.

Funksjonshemmede er også mer avhengige av det som er godt for oss alle nemlig velfungerende lokalsamfunn

med livskraftige sosiale nettverk og private og offentlige servicetilbud og- institusjoner.

Mange eldre og fysisk og psykisk funksjonshemmede trenger tjenester fra flere etater og yrkesgrupper. Det innebærer at dersom den skal ha kvalitet, må den være koordinert til et helhetlig tilbud. Det nytter ikke om de enkelte tjenester er kvalitetssikret hvis ikke helheten også er det. Mange eldre og funksjonshemmede og deres pårørende klager over at tjenestetilbudet ikke blir godt koordinert og at de selv ofte må gjøre dette. Her ligger det en stor utfordring både for yrkesutøverne og deres utdannings-institusjoner og for kommunene - og en stor utfordring til politiske prioriteringer.

Det er etter hvert blitt slik at kommunene og fylkeskom-munene har fått ansvaret for viktige velferdstjenester. Det vil bl.a. si undervisning, helse-og omsorgstjenester osv. F.eks. går ca. 80 % av timeverkene i kommuneforvaltningen til undervisning, helse-og omsorgstjenester. Det vil igjen si at kommunenes prioriteringer og evne til å organisere tjenester er av avgjørende betydning for eldre og fysisk og psykisk funksjonshemmedes velferd og levekår.

Det er en overordnet målsetting å sikre lik tilgang av offentlige tjenester til innbyggerne i hele landet. Samtidig er det bred enighet om at vi skal ha et omfattende lokalt selvstyre. Å balansere disse målsettingene er en betydelig politisk utfordring. Spesielt i et land som Norge med spredt befolkning og mange kommuner av ulik størrelse. Den siste levekårsundersøkelsen (NOU1993: 17) dokumenterer det vi også ellers vet bl. a. fra styrings- og informasjonshjulet - nemlig at det er betydelige forskjeller i tjenestetilbudet kommunene i mellom. Analyser tyder på at bare 1/3 av utgiftene til tjenestetilbudet kan forklares med forskjeller i behovs-og kostnadsfaktorer målt ved befolkningssammensetning, bosettingsstruktur og folketall.

Vi vet også at kommunene tildeler omsorgstjenester nokså tilfeldig. Bl.a. ved at mange ikke får tjenester de har bruk for, mens andre får tjenester de ikke har bruk for. (Nygård og Hansvik, 86). Selv om dataene tyder på at det nå foretas en strengere prioritering, er det behov for videre utviklingsarbeid som kan høyne treffsikkerheten og som sikrer kvaliteten på det helhetlige tilbudet av helse- og omsorgstjenester.

Det er som nevnt ikke bare helse-og omsorgssektoren som har ansvar og betydning for funksjonshemmedes levekår. Også de andre samfunnnssektorenes tilrettelegging, tilbud og tjenester er nødvendige deler av helheten. For mange funksjonshemmede kan disse sektorene, i alle fall i faser av livet, være vel så viktige for velferden.

6.Politiske prioriteringer og ulike retninger innenfor levekårsforskningen.

Velferd, levekår og livskvalitet er mangedimensjonale fenomener. De inneholder objektive, lett målbare men også personlige og subjektive komponenter. – Vi kjenner alle velstående personer som er ulykkelige, mens andre kan være svært så lykkelige i sin fattigdom. – Derfor er det ikke mulig å finne fram til enkle og samtidig omfattende mål for disse fenomenene. Ut fra dette forhold har det uviklet seg flere retninger innen

levekårsforskningen som legger ulik vekt på de ulike dimensjoner. Jeg skal komme inn på to av disse retningene.

For det første har vi «livskvalitets» – studiene. Disse studiene kartlegger hvordan befolkningen selv opplever ulike sider ved sin situasjon. Hvordan de opplever sin egen psykiske og fysiske helse, om de er tilfreds med inntekt, arbeid, bolig og boforhold, fritiden, forholdet til familie og lokalmiljø osv.

Denne tilnærmingsmåten har hatt liten gjennomslagskraft i norsk levekårsforskning. Grunnen er at dette blir sett på som subjektive velferdsmål. Forskningen har vist at det ikke nødvendigvis er godt samsvar mellom opplevde og faktiske levekår. Tilfredsheten er sterkt avhengig av tidligere erfaring og av den sosiale sammenheng. Hvor tilfreds en er avhenger ikke bare av egen situasjon, men også av dem eller det en sammenligner seg med. Reaksjonen mot reformen fra foreldrene til dem som bodde i HVPU-institusjonene er et godt eksempel på dette. I motsetning til Lossiusutvalget mente flertallet av foreldrene at forholdene i institusjonene var gode og at nedlegging var meningsløst. Lossiusutvalget sammenlignet med den øvrige norske befolkning, mens foreldrene la vekt på den forbedring som faktisk hadde skjedd i HVPU-institusjonene. (Tøssebro,1992)

De fleste som driver levekårsforskning tar likevel med data som belyser folks tilfredshet og opplevelse av egen situasjon. Men alene vil ikke subjektive data gi en dekkende beskrivelse av den faktiske utviklingen i økonomi, helsetilstand, boligforhold osv. Subjektive data gjør det også vanskelig å sammenligne levekårene mellom ulike grupper og ulike land fordi erfaringene og forventningene er forskjellige.

Den andre retningen som jeg vil gå inn på, blir ofte kalt den nordiske. Den kjennetegnes av følgende (NOU 1993:17):

Levekår bestemmes av de ressurser som individet disponerer i form av ressurser som inntekt, formue, helse og kunnskaper, som de kan bruke til å styre sitt eget liv. Ressurstilgangen er ikke bare noe folk har. Det er noe som kan skapes og endres gjennom bevisst handling, individuelt eller kollektivt.

Etter denne retningen tar en med et bredt sett komponenter, særlig helse, sysselsetting, arbeidsvilkår, økonomiske ressurser, kunnskaper, utdanningsmuligheter, familie og sosiale relasjoner, bosted og nærmiljø, rekreasjon og kultur, sikkerhet for liv og eiendom, politiske ressurser og rettigheter.

Ut fra dette skapes et helhetsbilde ut fra store intervjuundersøkelser der en objektivt søker å kartlegge levekår. I tillegg prøver en også å bruke økonomisk og befolkningsmessig statistikk.

Bak denne type levekårsundersøkelser, finner vi et menneskesyn der en tar utgangspunkt i det som er felles. En går ut fra at de velferdskomponenter som en bruker er et gode for alle. En fanger samtidig opp at levekår er noe den enkelte kan påvirke, og at levekår er noe som en kan påvirke ved politiske og økonomiske tiltak. Det fanger også opp at levekårsressurser er noe som både kan forbrukes i øyeblikket og investeres med tanke på framtiden.

For politiske og administrative utredere, planleggere og besluttsfattere, er det en avgjørende fordel å kunne støtte seg til levekårsundersøkelser av den nordiske type. Disse undersøkelsene fanger opp både den faktiske utvikling og i tillegg tar den med data om hvor fornøyd befolkningen er. Disse undersøkelsene er på en helt annen måte enn de bare subjektive, praktiske og anvendbare i politikk og samfimns-planlegging.

Levekårsdata kan også brukes til å evaluere politiske tiltak og reformer. Ved hjelp av slike data kan en bedre se om politiske målsettinger som likeverd, deltakelse og normalisering blir fulgt opp og får de virkninger som vi ønsker. Dataene kan hjelpe oss til mer målrettet å sette inn ressurser og utviklingsprosjekter der hvor det trengs.

Ikke minst i forhold til grupper som av ulike årsaker kan ha vanskelig med å gi uttrykk for eller nå fram med egne behov, er levekårsdata i den nordiske tradisjon på mange måter den beste tilnærming til politiske beslutninger. Det samme gjelder for personer som har liten erfaring med eller kjennskap til andre måter å leve på. Det er ikke god politikk for samfunnsutvikling å ensidig basere seg på at noen er tilfredse eller lykkelige når de lever under livsvilkår som andre ikke ville finne seg i. Å basere seg på livskvalitetsdata om personers subjektive opplevelse, vil derfor kunne bidra til å opprethold politisk uholdbare og moralsk uverdige forhold. Ved å bruke i hovedsak objektive data vil en bedre sikre at grupper har rimelige og verdsatte levekår på linje med befolkningen ellers.

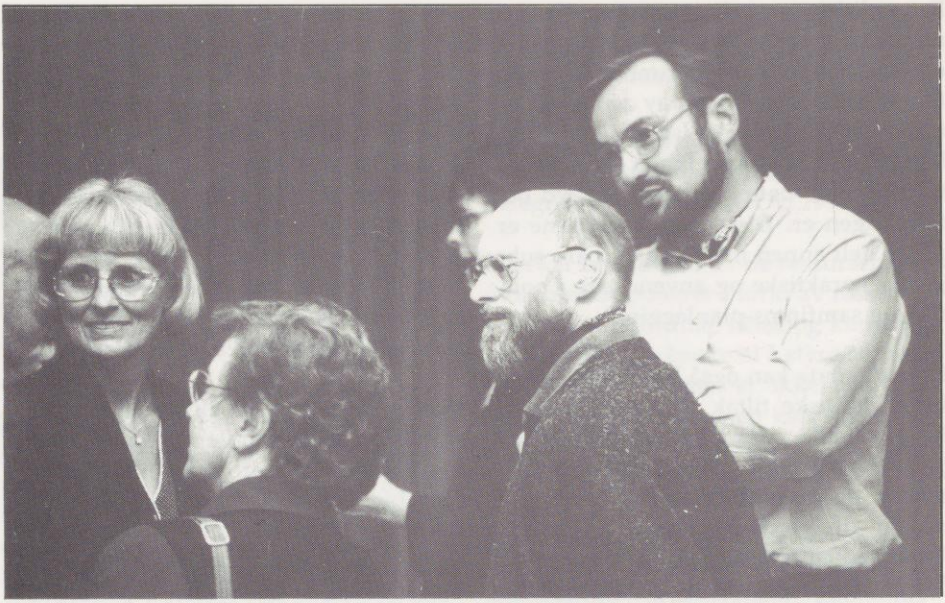
Uansett om en tar utgangspunkt i subjektive eller objektive levekårs- eller livskvalitetsdata, er det ikke mulig med politiske virkemidler å løse eksistensielle problemer. Med det mener jeg de grunntrekk ved tilværelsen som gjør at feks. materiell rikdom ikke gir et rikt liv og at vi kan være ensomme sammen med andre. Gruppeboliger og kollektiver gir ingen garanti for at en ikke blir ensom. Jeg tror det er viktig å være klar over disse problemstillingene nettopp kanskje fordi de viser politikkens og samfunnsplanleggingens begrensninger.

Vi kan ikke løpe fra eksistensielle problemer. Vi kan imidlertid gjøre det vi kan for at de offentlige tiltak vi setter i verk bidrar til å oppfylle målsettingene om likestilling og deltakelse. Normaliseringsideologien og erfaringene som førte fram til ansvarsreformen springer ut fra ønsket om så langt som mulig å nå disse målsettingene.

I politikkutforming blir levekårsdata viktige når de koples til verdier og målsettinger. Dette gjelder særlig i vårt samfunn der verdier som likhet og rettferdighet er så grunnleggende. Mange av oss oppfatter store ulikheter i levekår som urettferdige. I forlengelsen av dette blir det et politisk ansvar å sikre at ulikhetene ikke blir store og at utsatte gruppe ikke blir hengende etter. Vårt velferds-samfunn er bygget opp omkring dette målet. Og det er dette velferdssamfunnet vi må sikre i forhold til de betydelige utfordringer vi ser foran oss.

Som jeg har nevnt tidligere, er politiske prosesser kompliserte og utjevning av levekår skjer ikke automatisk. Likevel kan koplingen av sentrale verdier som likhet og rettferdighet med levekårsdata ha en betydelig reformkraft.

Det fikk vi demonstrert da Lossiusut-

Statssekretæren i samtale med konferansedeltagere Anders Jynge og Per Hermansen

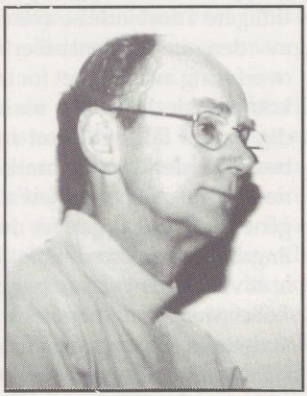
valget i 1985 la fram NOU 1985: 34 Levekår for psykisk utviklingshemmede. Utvalget gir selv en god beskrivelse av denne tankegangen og jeg vil sitere fra utredningen:

«I tråd med utvalgets mandat har utvalget lagt til grunn visse sentrale prinsipper som er trukket opp i Stortingsmelding nr. 88(1974-75)0msorg for psykisk utviklingshemmede. Dessuten har vi vurdert omsorgens faktiske innhold i forhold til generelle sosialpolitiske målsettinger nedfelt bl.a. i en rekke offentlige utredninger og dokumenter i løpet av de siste ti-år. Vi har også lagt vekt på egne rimelighets– og rettferdighetsbetraktninger.

Vi forutsetter at det i det norske folk er bred enighet om at alle mennesker har samme menneskeverd, og at samfumnet utgjør et fellesskap for alle. Dette må føre til at om den enkelte mangler ressurser, såvel menneskelig som materielt, må det offentlige satse tilsvarende for å kompensere for dette. Grupper som i utgangspunktet stiller svakt må få tilgang til flere ressurser slik at ulikheter kan utjevnes.»

Nå, 10 år etter kan vi se at det er gjort et krafttak som har sikret psykisk utviklingshemmede bedre levekår og større synlighet. Men reformen har også vist at det fremdeles finnes både mangel på sans for å prioritere funksjonshemmede og at mange har begrenset komptanse i å utvikle velorganiserte og normaliserte tjenester. Derfor vil det fortsatt være behov for utviklingsarbeid. Et utviklingsarbeid som vil være til det gode for alle som trenger omsorgstjenester.

Rettssikkerhetsperspektiver på tiltak og tjenester for psykisk utviklingshemmede

AV. PROF. DR. JURIS JAN FRIDTHJOF BERNT

Foredrag på Samordningsrådets fagkonferanse, Bergen kongressenter, 26. – 28. april 95

Redaksjonen har tiladt seg å presentere foredraget uten kildehenvisninger og i noe forkortet form.

Frivillighet og tvang

En hovedforpliktelse for et sivilisert samfunn er å dra omsorg for de som ikke kan klare seg selv. Denne omsorgsforpliktelsen kan imidlertid skape etiske problemer i situasjoner hvor den omsorgstrengende ikke selv innser behovet for omsorg eller visse sider av denne, eller av andre grunner motsetter seg dette.

Vi står overfor et sett rettslige problemer og et etisk dilemma.

Den gjennomgående rettslige problemstilling er i hvilken utstrekning - under hvilke vilkår og på hvilken måte - samfunnet eller private kan dra omsorg for eller behandle den som objektivt sett trenger en slik behandling eller omsorg mot vedkommendes vilje, eventuelt uten samtykke fra vedkommende. Mer konkret er dette i første rekke et spørsmål om rekkevidden og styrken av det alminnelige borgerlige rettsvern mot tvang og integritetskrenkelser i situasjoner hvor vedkommende befinner seg i en situasjon eller tilstand som med større eller mindre styrke taler for å fravike dette alminnelige rettslige utgangspunkt.

Det etiske dilemma er i første hånd valget mellom å krenke medmenneskers integritet - å frata dem et vern for fysisk og psykisk integritet som vi anser som et grunnleggende gode i den liberale rettsstat. Bak dette ligger så mer konsekvensorienterte betraktninger - de sannsynlige eller mulige følger av å etablere et system hvor noen gis myndighet til å bestemme hva som er best for andre - og makt til å gjennomføre dette med bruk av den tvang som finnes nødvendig.

De psykisk utviklingshemmedes rettssikkerhet og særlig spørsmålet om bruk av tvang overfor denne gruppen var tema for NOU 1991:20 "Rettssikkerhet for mennesker med psykisk utviklingshemming". Sosialdepartementet har nå fulgt opp denne utredningen med utarbeidelse av et utkast til lovbestemmelser om dette

spørsmålet, tenkt innpasset som et eget kapittel i Sosialtjenesteloven, som er sendt ut på høringsutkast med uttalefrist 1. februar.

Problemstillingen hvor spørsmålet om hjemmel for bruk av tvang overfor denne gruppen har kommet mye mer i fokus enn tidligere i forbindelse med nedbyggingen av den institusjonsbaserte omsorg, og overføring av ansvaret for omsorgen til det kommunale helse- og sosialvesen. Samtidig har vi fått avdekket nye tilfeller av i beste fall sterkt problematisk maktbruk innen denne sektoren. Med rivingen av veggene rundt omsorgen for de psykisk utviklingshemmede har det blitt åpenbart for alle at vi ikke lenger kan bygge på illusjonen - eller snarere den bevisste fiksjonen - om at dette er en omsorg på frivillig grunnlag.

I det følgende skal jeg først gi en oversikt over de viktigste rettslige problemstillinger og begrensninger som knytter seg til spørsmålet om tvangsbruk i omsorgen for psykisk utviklingshemmede, for deretter å prøve å utvikle noen synspunkter på det reformarbeid som ligger foran oss.

Tvangsbruk - den rettslige problemstilling

Spørsmål om krav til samtykke fra mottakere av omsorg og behandling når disse er psykisk utviklingshemmede, og om adgang til å gjennomføre slik omsorg og behandling tvangsmessig.

Mer presist:

a) Når kan innleggelse i institusjon eller flytting til særlig boform skje?

b) Når kan pasient eller beboer holdes tilbake mot sin vilje?

c) Kan det brukes tvang i omsorg eller behandling av denne gruppen?

Alminnelige rettslige utgangspunkter

Kommunehelsetjenesteloven og Sosialtjenesteloven pålegger kommunene å gi nødvendig helsehjelp og omsorg for psykisk utviklingshemmede på linje med andre. Dette kan etter omstendighetene skje ved institusjonsplassering eller tildeling av særlig tilpasset bolig. Det kan skje også om pasienten eller beboeren mangler evne til å gi et informert samtykke til tiltaket. Ikke noe alminnelig krav om informert samtykke er til hinder for at man skal kunne iverksette slike omsorgstiltak overfor personer som trenger det. Hvis tiltaket er klart medisinske eller omsorgsmessig begrunnet, vil fravær av protest eller motstand være tilstrekkelig til at slik plassering og omsorg kan skje hvor dette er begrunnet i klare behandlingsmessige eller omsorgsmessige behov. En slik omsorg og behandling rammes ikke av Straffelovens regler om frihetsberøvelse og tvang, og hvor dette er nødvendig og forsvarlig av hensyn til vedkommende selv, vil slike tiltak kunne anses hjemlet i prinsippene om *ubedt hjelp* (negotiorum gestio).

Problemet er for det første situasjoner hvor den psykisk utviklingshemmede motsetter seg tiltaket, eller på en eller annen måte viser at han eller hun ikke ønsker å være et bestemt sted eller motta en bestemt form for trening eller opplæring. Dernest har vi problemet med situasjoner hvor det er mer eller mindre tvingende nødvendig å benytte tvang eller makt overfor den vedkommende, enten for å hindre vedkommende å forlate bolig eller opplæringssituasjon, eller for å avverge handlinger som er skadelige for vedkommende selv eller andre, eller sjenerende for omgivelsene.

Utgangspunktet er at psykisk utviklingshemming ikke er noen særlig rettslig kategori. Psykisk utviklingshemmede har som utgangspunkt den samme frihet og det samme integritetsvern som oss andre:

Strl. § 222: Straff for den som "ved rettsstridig adferd eller ved å true med

sådan tvinger noen til å gjøre, tåle eller undlate noget, eller som medvirker hertil."

Strl. § 223: Straff for den som "ulovlig berøver en anden Friheden" eller medvirker til dette.

Strl. § 228.: Straff for den "som øver Vold mod andens Person eller på anden Maade fornærmer ham på Legeme, eller som medvirker hertil".

Problemstillingen blir etter dette når ulike typer tvangsbruk overfor psykisk utviklingshemmede ikke skal anses som hhv. "rettsstridig adferd", "ulovlig" frihetsberøvelse, "Vold" eller legemsfornærmelse.

Utgangspunkt: Det må foreligge et særlig rettsgrunnlag for at de alminnelige forbudsregler i Strl. ikke kommer til anvendelse på tvang, frihetsberøvelse eller maktbruk.

Legalitetsprinsippet - tvangsvedtak må ha hjemmel i lov. Instrukser, retningslinjer, praktiske behov, behandlings- eller omsorgsøyemed m.m. kan ikke erstatte en slik rettslig hjemmel. I fortsettelsen er vi derfor på leting etter slike hjemler og den nærmere rekkevidde av disse.

Tvangsmessig innleggelse eller tilbakeholdelse

Rettslige utgangspunkter

Strl. § 223: Straff for den som "ulovlig berøver en anden Friheden eller medvirker til dette". Strl. § 222: Straff for den som "ved rettsstridig adferd eller ved å true med sådan tvinger noen til å g øre, tåle eller undlate noget, eller som medvirker hertil." Kommer disse bestemmelsene til anvendelse når formålet er å gi omsorg og pleie?

Utgangspunktet må være at det gjør de. Vi kan ikke ha et samfunn hvor behandlings- og omsorgspersonell eller helseadministrasjonen avgjør hvem som er tilstrekkelig høytfungerende til å gå på frifot. På et beslektet område, det psykiske helsevern, har vi regler som stiller strenge krav til grunnlaget for og framgangsmåten ved tvangsinnleggelse og tvangsmessig tilbakeholdelse. Uten hjemmel i slike særregler kan slik tvangsmessig omsorg ikke finne sted.

Heller ikke de *pårørendes samtykke* vil kunne være tilstrekkelig til å begrunne et slikt inngrep. Juridisk sett har de pårørende ingen slik rådighet over sine eldres frihet og det bør de neppe ha. Det er ikke alltid at man kan se bort fra at en anmodning om institusjonsplassering er diktert av de pårørendes egeninteresse, enten det nå er ønske om å slippe fra et tyngende omsorgsansvar eller om å overta eneboligen.

Hva er så praksis her? Vi har ingen bestemmelser som en gang forsøksvis prøver å hjemle innleggelse under protest eller motstand. Jeg vil likevel gjette på at dette ikke kan være en helt ukjent problemstilling i forhold til de svakest fungerende. Her beveger helse- og omsorgspersonellet seg høyst sannsynlig ikke sjelden i en problematisk gråsone.

Veien framover

Spørsmålet om frihetsberøvelse av psykisk utviklingshemmede er fortsatt en problemstilling som våre ansvarlige myndigheter ikke har hatt mot til å ta tak i. Man vil ganske enkelt ikke innrømme at dette forekommer. Heller ikke høringsutkastet til nye regler om tvang overfor psykisk utviklingshemmede tar opp denne problemstillingen. Nå er den herskende retorikk som kjent at alle psykisk utviklingshemmede er integrert i samfunnet på linje med oss andre.

Men virkeligheten er selvsagt at ikke alle psykisk utviklingshemmede kan bestemme fritt hvor de vil være eller komme og gå.som de vil.

Tvangsbruk i behandlings – eller omsorgssituasjon

Straffelovens forbud mot tvang og maktbruk

Utgangspunktene

Straffeloven § 222 setter straff for den *"som ved rettsstridig adferd eller ved å true med sådan tvinger nogen til å gjøre, tåle eller undlate noget, eller som medvirker hertil. "*

I tillegg vil de maktmidler som eventuelt benyttes for å gjennomføre eller prøve å gjennomføre tvangen, kunne være straffbare ut fra andre bestemmelser i straffeloven, i første rekke § 228 om legemsfornærmelse, som setter straff for den

"som øver Vold mot en andens Person eller paa anden Maade fornærmer ham paa Legeme, eller som medvirker hertil."

Også bestemmelsen i Strl. § 229 om legemsbeskadigelse kan komme inn i bildet. Som legemsbeskadigelse regnes også at man "hensetter nogen i Afmagt, Bevidsløshed eller lignende Tilstand". Inn under dette går også situasjoner hvor bevisstløsheten framkalles uten voldsanvendelse, f.eks. ved medikamentbruk, og avmakt uten bevisstløshet, f.eks. ved tilførsel av medikamenter som lammer muskulaturen eller ved hypnose. Det samme må gjelde ved tilførsel av medikamenter som på andre måter påvirker pasientens viljesliv i avgjørende grad, f.eks. sterke nevroleptika.

Det at en person gis omsorg og behandling, i særlig boform eller i eget hjem, betyr ikke at man dermed mister det vern mot tvang og maktbruk som andre borgere har. Dette gjelder også personer med et særlig omsorgsbehov og med mer eller mindre redusert evne til å vurdere sin egen situasjon. Spørsmålet om anvendelsen og rekkevidden av disse bestemmelsene i omsorgen for psykisk utviklingshemmede - hvor grensen går for omsorgsformer og behandlingstiltak som kan gjennomføres uten å komme i konflikt med disse straffebudene - er imidlertid vanskelig og til dels lite avklaret.

Når foreligger legemsfornærmelse?

Gjerningsbeskrivelsen i Strl. § 228 har to alternativer; *"Vold mot andens Person" og "paa anden Maade fornærmer ham paa Legeme"*. Vi skal kort gi en oversikt over de viktigste trekk ved avgrensningen av disse handlingsalternativene - grensen mot straffbare handlinger, med særlig henblikk på behandlings- og omsorgssituasjoner.

Typiske tilfelle av *vold* er slag og spark. Man kan også øve vold ved bruk av redskap uten personlig å berører vedkommende. I juridisk teori nevnes som eksempler stein- og snøballkasting, påkjørsler, at man hisser hund på en annen, og denne listen kan suppleres med oversprøyting av vann som maktmiddel, en teknikk vi kjenner fra omsorgen for psykisk utviklingshemmede.

Det er ikke nødvendig at den krenkende har oppfattet legemsfornærmelsen. I tysk rettspraksis har man hatt et eksempel på at en sovende person fikk klippet av hår og skjegg. Dette ble ansett som en legemskrenkelse, og det samme vil gjelde etter norsk rett. Dette betyr at målestokken som utgangspunkt og hovedregel er objektiv, og ikke knyttet til vedkommende persons konkrete reaksjon og opplevelse av situasjonen. Men både uttrykkelig og underforstått samtykke vil være helt straff-friende. Og på den annen side må

vedkommendes uttalte motstand mot en handling, for eksempel mot å bli strøket på kinnet medføre at man har plikt til å respektere dette. Forbudet mot legemsfornærmelse er i siste instans en bestemmelse om rådighet over eget legeme og vern mot det man selv oppfatter som krenkelse av sin fysiske integritet. Både uttrykt samtykke og uttrykt motstand vil normalt være avgiørende for grensen mellom rett og urett.

Tvangsbegrepet drøftes i forhold til psykisk utviklingshemmede i *Røkke-utvalgets første delinnstilling*. Det foretas her en avgrensning mot typer påvirkning som ikke anses som tvang

"Det er meningen å skille ut dagligdags påvirkning mellom mennesker, av en lett grad som gjør den rettslig uproblematisk. Eksempler på hva som menes med dette er de verbale henstillinger, f.eks. høflige anmodninger, lett berøring for å få oppmerksomhet og luftige armbevegelser for å overbevise den annen part i en diskusjon for å nevne noe."

Samtidig framhever utvalget at også atferd som ikke kan anses som tvang, kan være uakseptabel ut fra andre vurderingskriterier, f.eks. sosiale eller yrkesetiske normer. Dette siste er grunn til å merke seg; ikke all påvirkning og alle omsorgsformer som er etisk og faglig sett kritikkverdige, er av den grunn straffbare handlinger.

Røkke-utvalget konkluderer sin drøftelse i første delinnstilling med en opplisting av fem hovedtyper tvang

"1 Fysisk påvirkning (uten at klienten ønsker det) (holde noen fast, nedleggelse, dytting, puffing m.m.)

2. Mekaniske tvangsmidler (belter, hansker, remmer, tvangstrøye m. m.)

3. Isolering (innesperring i rom, deler av hus, avlåsing av ytterdør m.m.)

4. Farmakologiske midler (tvangsmedisinering)

5. Psykisk tvang (trussel om bruk av tvang, verbalt eller på annen måte - herunder økonomisk tvang)."

Utvalget gir samtidig uttrykk for at "listen må senere utvides i forbindelse med en vurdering av tvang i behandling, opplæring og trening ..."

Selv om utgangspunktet må være at tvangsbegrepet i prinsippet er generelt og personuavhengig, er det grunn til å framheve at tvang begrepsmessig må ha en psykologisk komponent. Fravær av samtykke behøver ikke bety at det utøves tvang. Leder man en blind inn en dør eller forbi et trappetrinn, eller fører hånden til kjøreskoleelev for å vise riktige rattbevegelser, vil dette være lovlig allerede av den grunn at det ikke foreligger noe element av slik maktbruk at man vil kunne karakterisere dette som tvang. Tvang vil vi først snakke om når det er tale om en fysisk eller psykisk maktutøving som brukes til å *overvinne motstand* fra den tvungnes side. Hvis den aktuelle form for fysisk eller psykisk påvirkning ikke har denne karakter, behøver vi mao. ikke lete etter et samtykke eller et særlig hjemmelsgrunnlag for å begrunne handlingens lovlighet.

Spørsmålet om den nedre grense for hva som kan anses som straffbar tvang overfor en aldersdement eller psykisk utviklingshemmet, blir etter dette i vesentlig grad et spørsmål om en fortolkning av vedkommendes reaksjon på den påvirkning som finner sted. Dette vil ikke sjelden være problematisk, både forståelsesmessig - hva er vedkommendes mening, og normativt - når skal vi si at det foreligger en motstand av en slik karakter at vi må anse det som tvang når denne blir overvunnet ved fysiske eller psykiske midler. Et vesentlig poeng i denne sammenheng er imidlertid at denne vurderingen må skje ut fra handlingstidspunktet - det tidspunkt den aktuelle påvirkning

medfører at en person gjør, tåler eller unnlater noe. En etterfølgende aksept av det som har funnet sted, vil ikke berøve den foretatte påvirkning dens karakter av tvang.

Foreligger en uttrykkelig protest eller klar fysisk motstand mot et behandlings- eller omsorgstiltak, vil gjennomføringen av dette alltid måtte anses som tvangsmessig, selv om det uomtvistelig er tale om et tiltak som er til vedkommendes beste, eller som kanskje er helt nødvendig av hensyn til hans eller hennes helse, utvikling eller livsutfoldelse. Men også annen opptreden som viser motstand eller motvilje mot et behandlings-, opplærings- eller omsorgstiltak, vil medføre at gjennomføringen av dette vil måtte anses som tvang.

At et behandlings- eller omsorgstiltak må anses som gjennomført ved tvang, betyr ikke uten videre at det må anses som ulovlig. Tvangen skal være utøvd ved "rettsstridig adferd". Men fordi vi dermed passerer grensen for det som i utgangspunktet er straffbare handlinger, må det foreligge et *særlig rettslig grunnlag* for å tolke vedkommende straffebud innskrenkende, slik at det ikke rammer det aktuelle forhold. Problemstillingen i hvilken utstrekning visse former for tvang kan være lovlige som ledd i behandling, opplæring eller omsorg, blir dermed et hjemmelsspørsmål - et spørsmål om det rettslige grunnlag for unntak fra de alminnelige regler i straffeloven og rettssystemet ellers til vern av handlefrihet og fysisk og psykisk integritet.

Nødverge og nødrett som hjemmel for tvangsbruk

På samme måte som de øvrige bestemmelsene i Straffeloven, må forbudene mot tvang og legemskrenkelser leses med de alminnelige begrensninger som følger av de generelle bestemmelsene om betingelsene for straffbarhet i Straffelovens kapittel 3. I denne sammenheng er det først og fremst bestemmelsene om *nødverge* og *nødrett* som har interesse.

Felles for disse unntakene er at de angår situasjoner hvor det på en eller annen måte foreligger en slik nødstilstand at en ellers straffbar handling må anses berettiget. Dette er en problemstilling som er ganske praktisk i omsorgen for psykisk utviklingshemmede. Det utøves da også en god del tvang overfor disse gruppene i medhold av reglene om nødverge og nødrett. Grensen for hvor langt disse hjemmelsgrunnlagene rekker i denne sammenheng, er imidlertid til dels uklar, og det er grunn til å frykte at de brukes i større omfang enn det er rettslig grunnlag for. Dette gjelder både i forhold til spørsmålet om vilkårene for slik tvangsbruk, karakteren av tvangen, og varigheten av denne.

Nødverge

Nødverge er definert i Straffeloven § 48 som "Afvergelse eller Forsvar mod et retsstridigt Angreb". Det "rettsstridige Angreb" kan være fysisk angrep på person, eller ødeleggelse av gjenstander eller eiendom. Nødvergeretten har imidlertid klare prinsipielle grenser, mht. både omfang og varighet av en eventuell tvangsbruk.

Omfanget av tvangsbruken begrenses for det første av kravet om at handlingen ikke må gå lengre enn formålet tilsier; den skal ikke overskride "hvad der fremstillede sig som fornødent hertil". I tillegg kommer så et krav om forholdsmessighet; graden av maktbruk må stå i forhold til den trussel det er tale om å avverge; det må "i Betragtning af Angrebets Farlighed, Angriberens Skyld eller det angrebne Retsgode" ikke være "ubetinget utilbørligt at tilføye et saa stort Onde som ved Handlingen tilsigtet".

Begrensningene mht. *tidspunktet for og*

varigheten av den lovlige nødvergehandling følger av formålet - handlingen må være foretatt til "Afværgelse af eller Forsvar mod" et rettsstridig angrep. Nødvergeretten bortfaller i det øyeblikk den akutte trussel er avverget, og den gir ikke grunnlag for fysiske eller verbale gjengjeldelseshandlinger - verken i straffende eller i oppdragende øyemed.

Nødrett

Nær beslektet med nødverge er reglene om nødrett i Straffeloven § 47. En nødrettshandling er en handling som er foretatt for å "redde nogens Person eller Gods fra en paa anden Maade uafvendelig Fare". Nødrett kan brukes overfor både gjenstander og personer, og det kan også brukes overfor den person som det er spørsmål om å "redde". Ved nødrett overfor personer er den viktigste forskjell fra nødverge at det ikke er noe vilkår at det foreligger et "retstridigt Angræb" fra vedkommende. På den annen side oppstilles et skjerpet interesseovervektskrav i loven; den fare det er spørsmål om å avverge, må være "særdeles betydelig" i forhold til den skade som forvoldes ved nødrettshandlingen.

Dette skjerpede interesseovervektkravet setter klare grenser for bruk av tvang som adferdsregulerende eller adferdsmodifiserende virkemiddel i omsorgen for aldersdemente og psykisk utviklingshemmede. Det er ikke tilstrekkelig at det i og for seg klart er til pasientens beste at slikt inngrep foretas, f.eks. for å få vedkommende ut av en uheldig passivitet, for å kontrollere urenslighet, usunne spisevaner, alkoholbruk eller sigarettrøyking. Det må foretas en avveining av på den ene side graden av tvang og de skadevirkninger eller den lidelse denne vil kunne påføre vedkommende, mot på den annen side den skade han eller hun vil kunne påføre seg selv eller andre om det ikke gripes inn. Og denne siste skade må være "særdeles betydelig" sammenlignet med inngrepet og dettes virkninger.

Når en handling foretas til beste for klienten eller pasienten selv, kan nødrett i en viss utstrekning suppleres med de uskrevne regler om ubedt hjelp - "negotiorum gestio". Etter disse er det berettiget å foreta en handling som er nødvendig for å beskytte en annens person eller eiendom hvis dette totalt sett er i vedkommendes interesse - er forsvarlig. Dette kan være hjemmel for behandlings- og hjelpetiltak overfor bevisstløse personer eller personer som ikke skjønner hva som foregår. Hvis vedkommende protesterer eller på annen måte viser at han eller hun motsetter seg handlingen, kan imidlertid reglene om ubedt hjelp ikke påberopes. Da må vilkårene for nødrett være oppfylt.

Nødrett kan være hjemmel for tvang overfor den psykisk utviklingshemmede som ikke skjønner at han eller hun gjør noe farlig, for å avverge skade som vedkommende vil påføre seg selv eller utsette seg for. I en omsorgs- eller behandlingssituasjon kan dette være en helt sentral problemstilling.

Nødrett angår på samme måte som nødverge avvergehandlinger overfor konkret fare for skade på person eller eiendom, og begrenser seg til det som er nødvendig for å løse det aktuelle problem. Bruk av makt eller innesperring kan bare skje i det omfang og så lenge som det er nødvendig for å overvinne den aktuelle trussel, det være seg angrep på andre eller skadeverk. Nødrett kan ikke være hjemmel for f.eks. innestengning i isolat annet enn som et helt kortvarig virkemiddel i en akutt voldelig krisesituasjon, eller for andre typer tvangsmessige tiltak, f.eks. fastspenning med remmer, ut over det tidspunkt da den akutte trussel er avverget.

Grensen mellom omsorg og tvang

Omsorgsrett og omsorgsplikt etter Sosialtjenesteloven og Kommunehelsetjenesteloven er ingen hjemmel for tvang eller maktbruk

Den kommunale sosial- og helsetjeneste har et omsorgsansvar for psykisk utviklingshemmede. Dette følger dels av bestemmelsen i Kommunehelsetjenestelovens § 2-1 om "rett til nødvendig helsehjelp", dels av Sosialtjenesteloven §§ 4-3 om den som ikke kan dra omsorg for seg selv eller som er helt avhenglg av hjelp til dagliglivets gjøremål, har krav på hjelp..

Dette omsorgsansvaret innebærer et stykke på vei en tilsvarende omsorgsrett i situasjoner hvor det ikke finnes annet rettslig hjemmelsgrunnlag for dette. Det kommunale omsorgs- og behandlingsapparat kan ta hånd om og gi omsorg og behandling til den som trenger dette, også uten at det foreligger noen form for informert samtykke fra vedkommende. Forutsetningen for dette er imidlertid at den som mottar tjenestene, ikke protesterer mot eller motsetter seg dette. Den rettslige begrunnelse for omsorgen eller behandlingen er da at dette er en form for ubedt hjelp (negotiorum gestio), til beste for den som ikke selv har evne til å be om eller samtykke til dette, som kommunen etter de to lovene har både rett og plikt til å gi.

Dette gjelder imidlertid bare de grunnleggende omsorgs- og behandlingsfunksjoner, og bare så langt det ikke foreligger protest eller motstand. Det offentlige hjelpeapparat har således ikke kompetanse til å treffe beslutninger for den aldersdemente eller psykisk utviklingshemmede som ville kreve et informert samtykke fra andre behandlings- eller omsorgstrengende, f.eks. frivillig innleggelse i institusjon i det psykiske helsevern eller på institusjon for rusmiddelmisbrukere, og heller ikke til å bruke maktmidler som ellers ville vært ulovlig tvang eller legemskrenkelse, selv om dette framtrer som hensiktsmessig eller nødvendig for å kunne oppfylle omsorgsansvaret

Verken Sosialtjenesteloven eller Kommunehelsetjenesteloven gir i seg selv noen hjemmel for tvang eller maktbruk, bortsett fra det som følger av bestemmelsene om særlige tiltak overfor rusmiddelmisbrukere i Sosialtjenestelovens kapittel 6. I Sosialtjenesteloven snakkes det om "krav på" hjelp fra sosialtjenesten (§ 4-3) og på økonomisk stønad (§ 5-I, 1. avsn.), mens Kommunehelsetjenesteloven § 2-1 gir rett til helsehjelp. Plikten til å gi slike ytelser har ikke noe motstykke i form av en plikt for den omsorgs- eller behandlingstrengende til å ta imot disse eller en rett for- sosial- og helsetjenesten til å påtvinge vedkommende disse.

Vi må således konstatere at de to omsorgslover ikke løser hjemmelsproblemet når det gjelder tvangsbruk overfor aldersdemente, og de etter sitt innhold ikke gjør unntak fra Straffelovens bestemmelser om tvang og legemskrenkelser ved omsorg eller behandling av denne gruppen. Dette er bakgrunnen for at det nå foreligger et utkast til et nytt kapittel 6A i Sosialtjenesteloven om bruk av tvang i omsorgen for psykisk utviklingshemmede.

Grensen mellom lovlig omsorg og ulovlig maktbruk og tvang når tjenestemottaker ikke har evne til å forstå sin egen situasjon

Tvangsbegrepet er generelt og uavhengig av evne til å artikulere og holde fast ved motstand mot tvangen. Det forhold at fysisk eller psykisk påvirkning utøves overfor en sterkt psykisk utviklingshemmet i behandlings-, opplærings- eller

omsorgsøyemed, og at den antas å ville føre fram til en situasjon hvor vedkommende vil oppgi sin motstand, vil derfor ikke i seg selv frata påvirkningen dens karakter av tvang. Heller ikke bestemmelsene om vern av legemets integritet, i første rekke forbudet mot legemsfornærmelser, oppstiller noe krav om en ubrytelig motstand mot den aktuelle handling.

Grensen for hva som skal anses som straffbar tvang må imidlertid trekkes på grunnlag av en ganske konkret skjønnsmessig vurdering, hvor hovedvekten legges på det psykologiske moment; hvorvidt den fysiske eller psykiske påvirkning det er tale om, har karakter av maktutøving for å overvinne motstand fra den som påvirkes. Grensedragningen på grunnlag av dette kriteriet vil imidlertid kunne være vanskelig i forhold til psykisk utviklingshemmede med dårlig evne til å uttrykke seg eller å opprettholde motstand over tid overfor vedvarende påvirkning.

Tilsvarende problemer kan oppstå når det er spørsmål om å trekke grensen nedad for hva som skal anses som en straffbar legemsfornærmelse. Straffebudet mot legemsfornærmelse er forankret i utpreget skjønnsmessige og konkrete vurderinger av når man vil at noen er utøver for "Vold" eller "paa anden Maade fornærmer ... på Legeme", hvor ikke minst det psykologiske moment - hvordan aktørene oppfatter den aktuelle handling - er et sentralt tema.

Vi har ingen spesiell hjemmel i lov eller forskrift som tillater tvangs- eller maktbruk overfor psykisk utviklingshemmede i større omfang enn overfor andre personer. For at tvang skal være ulovlig, kreves det imidlertid at denne er utøvd ved "rettsstridig adferd" eller trussel om slik. Problemstillingen blir etter dette om formålet med tvangen, og da særlig det forhold at denne inngår som et ledd i det offentliges oppfyllelse av sine forpliktelser etter Sosialtjenesteloven eller Kommunehelsetjenesteloven om plikt til å yte omsorg og behandling, medfører at handlinger som i andre sammenhenger ville vært straffbare, blir rettmessige.

Rettstilstanden her er usikker. Det er imidlertid klart at omsorgs- og behandlingsformål ikke vil kunne tjene som begrunnelse for mer omfattende tvang eller maktbruk, selv om den skulle ha tung faglig begrunnelse. Også tiltak som etter en faglig vurdering helt entydig er til klientens eller pasientens beste, og som anses som et nødvendig ledd i omsorgen eller i arbeidet med opplæring eller rehabilitering av vedkommende, vil være straffbare handlinger hvis de innebærer elementer av slik mer omfattende tvang eller maktbruk. Den faglige vurdering og det omsorgs- eller behandlingsmessige formål kan her ikke erstatte det alminnelige krav om hjemmel i lov for tvang og maktbruk. Aldersdemente og psykisk utviklingshemmede har her det samme rettsvern som andre borgere, også i situasjoner hvor de klart nok ikke vet sitt eget beste.

Tungtveiende reelle hensyn taler imidlertid for at det må være rom for et noe større spillerom for hva som er tillatt påvirkning og virkemidler i omsorg og behandling av personer med ster};t redusert virkelighetsforståelse og evne til å treffe rasjonelle valg, enn i forhold til funksjonsfriske personer. For visse grupper aldersdemente og psykisk utviklingshemmede er det i praksis nærmest utenkelig å kunne gjennomføre omsorg og opplæring uten et visst innslag av tvangsmessig eller tvangslignende påvirkning og ved fysisk kontakt og til dels også maktbruk som ville blitt ansett som straffbar legemsfornærmelse i forhold til funksjonsfriske. Dette gjelder særlig ved hjelp og opplæring til dagliglivets funksjoner, hvor lempelig fysisk påvirkning ofte vil være helt nødvendig bl.a. fordi det ikke er mulig å etablere

en adekvat verbal kommunikasjon. Ut fra denne synsvinkelen kan det være et nærliggende utgangspunkt at den institusjon eller det omsorgsapparat som ut fra lov og forskrift har ansvaret for behandling, opplæring og omsorg overfor aldersdemente eller psykisk utviklingshemmede, må ha adgang å anvende lempelige tvangsmidler i den form og det omfang som er helt nødvendig for å kunne gjennomføre omsorgen eller behandlingen på en forsvarlig måte.

Dette synspunktet vil imidlertid være klart kontroversielt, både på rent prinsipielt grunnlag fordi det innebærer en "devaluering" av integritetsvernet for de aktuelle grupper, og mer praktisk, fordi den nærmere grensedragning ut fra disse kriteriene vil være vanskelig og usikker. Dette tilsier at det i alle fall må stilles svært strenge krav til de situasjoner hvor det skal være mulig å påberope seg et slikt omsorgsansvar som grunnlag for inngrep i frihet og integritet.

Utkast til nye lovbestemmelser om tvang i sosialtjenesteloven

Virkeomområde
§ 6A- 1: "bruk av tvang eller makt som ledd i tjenester etter (Sosialtjensteloven) overfor tjenestemottaker med psykisk utviklingshemming", samt bruk av varslings- og observasjonssystemer (utk. § 6A-4). Men reglene gjelder tilsvarende når psykisk utviklingshemmede får helsehjelp eller omsorg etter Kommunehelsetjenesteloven, se § 6-10.

Tvangsbegrepet
Loven regulerer tvang og maktbruk. Som tvang regnes ikke (§ 6A-l) "alminnelige, verbale instrukser eller korreksjoner og håndledelse uten holding eller andre fysiske påvirkninger av lignende art", samt "andre, mindre inngripende tiltak som tjenestemottaker ikke motsetter seg".

I tillegg går bruk av alarm og tvangssystemer og observasjon med tekniske eller elektroniske innretninger inn under reglene i kapitlet "uten hensyn til om tiltaket anses som tvang eller maktbruk". (§ 6A-4)

Grunnvilkår
§ 6A-2, 1. avsnitt: "når det er nødvendig for å hindre eller begrense uakseptabel skade eller ulempe i en konkret farestiuasjon". Kravet om konkret faresituasjon gjelder likevel ikke (3. avsnitt) "tiltak ... som er nødvendige ledd i daglige omsorgssituasjoner". Og kravet om uakseptabel skade eller ulempe gjelder ikke (4. avsn.) "mindre inngripende tiltak som vil bedre tjenestemottakerens livssituasjon vesentlig" hvis "tjenestemottakeren ikke skjønner konsekvensene av sin motstand".

Krav om etisk og faglig forsvarlighet (§ 6A-33). Det skal legges særlig vekt på graden av inngrep i tjenestemottakers verdighet og integritet, inngrepet må ikke gå lenger enn nødvendig for formålet og skal ikke være uforholdsmessig inngripende. Alternative tiltak skal være forsøkt eller vurdert.

Tvangssituasjoner
§ 6A-2, tre typetilfeller

a) *skadeavvergende tillak i enkelttilfeller*
Erstatter nødverge og nødrett. Et hovedpoeng at kravet om betydeligen interesse-overvekt ved nødrett er bragt ut av bildet.

b) *atferdsendrende tiltak*
Røkkeutvalgets hovedanliggende: Her er reglene om saksbehandling og kontroll et hovedanliggende.

Observasjon med tekniske eller elektroniske innretning kan bare benyttes som ledd i forberedelsen av eller gjennomføringen av slike adferdsendrende tiltak.

c) *andre omsorgstiltak*

"Dagliglivets tvang". Tiltak som ikke er knyttet til akutte krisesituasjoner, men som heller ikke lar seg innarbeide i systematisk opplæring etter alternativ b.

Beslutningsprosess. Tvangsvedtaket

§ 6A-5. 1-3 avsnitt: Beslutning treffes av "den faglig ansvarlige for den aktuelle tjenesten", eller i akutte krisesituasjoner (pkt. a ovenfor) av tjenesteyteren. Ved vedtak etter alternativ b) og c) skal fylkeskommunens speisalisttjeneste bistå ved utformingen og gjennomføringen. Detaljerte krav til protokollasjonen av vedtaket.

Tjenestemottaker, verge og/eller hjelpeverge skal høres før vedtak treffes, og gis underretning om vedtaket og om tilsynsmyndighet og klagemuligheter. Hjelpeverge skal oppnevnes for den som ikke har verge eller hjelpeverge på forhånd.

Med unntak av skadeavvergende tvang i enkelttilfeller skal alle tvangsvedtak sendes fylkesmannen til forhåndsgodkjenning (§ § 6A-6).

4. avsnitt: Vedtak om tvang som ledd i adferdsendrende tiltak treffes for maksimalt 4 måneder. Det samme gjelder vedtak om mindre inngripende tiltak som ikke er absolutt nødvendige, men som vil bedre tjenestemottakers livssituasjon. Vedtak tvang som ledd i daglig omsorg varsling og observasjon treffes for maksimalt 12 måneder.

Klage. Evaluering

Alle tvangsvedtak kan påklages. Klage over tvang i akutte tvangssituasjoner påklages til fylkesmannen, de andre tvangsvedtaken til fylkesnemnda for sosiale saker, med særskilt sakkyndig utvalg. Klage kan også framsettes etter at tvangen er opphørt (§ 6A-7).

Tiltakene skal kontinuerlig evalueres, og det skal utarbeides rapport etter at det er avsluttet.

AVSLUTNING. HVA MÅ GJØRES?

Diskusjonen om tvangsbruken overfor psykisk utviklingshemmede er omsider kommet ut av skapet ved utkatet til nytt kapittel 6A i Sosialtjenesteloven. Det man ikke har vært villig til, er å ta opp spørsmålet om tvangsmessig innleggelse eller plassering, og tilbakeholdelse i institusjon eller bolig, til særskilt utredning. Her har man fortsatt valgt å holde fast på fiksjonen om frivillighet mht. hvor man bor m.m., i første rekke vel pga. hensynet til markedsføringen av nedleggelsen av institusjonene, men problemet vil komme opp igjen i forhold til enkelte grupper. Det er grenser for hvor lenge vi kan fortsette å late som alle psykisk utviklingshemmede har full frihet mht. hvor de vil være og bo.

Veien som må gås kjenner vi egentlig. Det er spørsmål om å fortsette den prosessen som er startet med det nye lovutkastet, med definering av tvangsbehov og kriterier for når tvangsmessig omsorg skal brukes, regler for beslutningsprosessen når slik tvang skal benyttes, og bestemmelser om kontroll med og overprøving av tvangsbruken. Prinsipielt og teoretisk er dette en grei og veldefinert oppgave, men de som arbeidet med høringsutkastet om tvang overfor psykisk utviklingshemmede vil kunne fortelle at det er et møysommelig og vanskelig arbeid, fullt av umulige valg. Det er ikke uten grunn at alle ansvarlige instanser har rygget unna, og til dels fortsatt rygger unna, utfordringen om å ta opp dette arbeidet.

Men nå nytter det ikke lenger å lukke øynene og håpe på at problemene går sin vei. Hundene er våkne, og vil ikke legge seg til igjen, og det bør de heller ikke. Tiden er overmoden for å ta ansvar og foreta den nødvendige rettslige opprydding, ikke bare av hensyn til de psykisk utviklingshemmede selv, men kanskje særlig av hensyn til behandlingspersonalet, som befinner seg i en uholdbar rettslig situasjon i dag.

Kommune og fylkes-tingsvalget 1995

AV RAGNHILD PHERSON

«Jeg skammer meg over at vi har vedtatt en reform, uten å gi muligheter for å delta.» Stortingspresident Kirsti Kolle Grøndahl sa dette ved Stortingsvalget i 1993.

Årets kommune og fylkestingsvalg er like rundt hjørnet

Partiene holder nå på å skrive sine programmer. De vedtar nå sine budsjetter for den kommende valgkampen. Det er nå de legger sine strategier. Det er nå de legger sine timeplaner for viktige valgmøter.

Gruppen leseuvante øker i antall
På 70 tallet var prosentandelen som ikke kunne lese en vanlig avis når de gikk ut av skolen 8 %. I dag regner vi med at denne andelen er steget til 18 %.

Hvordan er det med oss?

Hvordan forbereder vi oss til valget. Er vi parat til å gjøre en innsats som borgere? Er vi parate til å gjøre opp en mening om hvilket frihets og likhetsbegrep partiene legger til grunn for sine programmer. Det er på det fundamentet partiene lager sine programmer.

Hva er likheten? Hva er ulikheten ?

Det er partiprogrammene som er grunnlaget når vi skal bruke vår uttalerett som borgere. Det er på den måten vi bestemmer hva det offentlige skal styre for oss. Det er det som bestemmer hvilket ansvar vi har som borgere.

Det er egentlig det valget vi gir politikerne til forvaltning for oss.
Da er det viktig å spørre hva er likheten og hva er ulikheten i dette, når vi tar stilling til et politisk program.

På hvilken måte finner utviklingshemmede svaret ?

Det er enkelt å spørre: «Er utviklingshemmede like berettiget til parti og valginformasjon som meg?»
Mitt svar er: «Mer berettiget enn meg, fordi jeg kan følge med i media hele tiden og holde meg orientert.» Er du enig?
Under hele argumentasjonen ligger et selvfølgelig ja til at de har rett til å bruke sin stemmerett. At utviklingshemmede brukte sin stemmerett var ikke alminnelig i 1987.

Praktisk eksempel på tilrettelagt parti og valginformasjon

Ordføreren i Bærum erkjente det i 87, som leder i valgstyret, at det var en velgergruppe som manglet informasjon om valget og at valginformasjon for denne gruppen også innebar tilrettelagt partiinformasjon. Det ble laget en brosjyre i Bærum kommune hvor alle partiene skrev sine programmer etter samme lest.

Oppgaven politikerne fikk var ganske enkel:

Beskriv ditt partis kommuneprogram på en A5 side etter følgende hovedord
ARBEID
BOLIG
FRITID
SKOLE
TRANSPORT
EVENTUELT
Politikere er utrolige til å følge opp. De vil virkelig noe med sitt politiske engasjement. De utførte oppgaven etter beste evne.

I tillegg ble det laget enkel informasjon om hvordan velgere skulle gå fram i valglokalet. Alt ble satt sammen til en brosjyre. Den ble delt ut på stands og i de sammenhenger hvor utviklingshemmede velgere var samlet.

Lokalavisa fulgte opp

Lokalavisa laget en side med de samme spørsmålene til alle listetoppene. De fant fram til aktuelle saker de mente ville bli arbeidet med i neste periode. På den måten kunne leserne danne seg en mening om hvilket politisk parti som ville gjøre jobben på den måten leseren ønsket, og dermed bli det politiske partiet som leseren ville stemme på. Det ble en side tilrettelagt for velgere som har liten anledning til å tilegne seg partiinformasjonen og annen offentlig informasjon. Det stod ikke et ord om at siden var tilrettelagt i avisen.
Journalist Frank Ertesvåg som arbeidet med denne siden, har sjelden fått så mange posetive henvendelser på en side, som akkurat denne.

På samme måten fulgte lokalavisa opp til Stortingsvalget i 93. De tok utgangspunkt i hva et Eu-medlemskap ville bety lokalt. De tok fatt i konkrete saker som: søppeltømming, innkjøp av frukt og grønt, hotellnæringen og kommunale innkjøp.

Politikerne i Asker laget lett-leste parti-brosjyrer til Stortingsvalget i 1993

De beskrev på 1 A5 side sitt partis EUstandpunkt og knyttet det til lokale forhold. De fikk hjelp av folk som kunne skrive lett lest. Det var midt i den travleste budsjettdebatten. Alikevel gjorde de en innsats. Arbeidet resulterte i at de ba om at dette initiativet ble videreformidlet til alle partienes hovedorganisasjoner. Der ble initiativet vel mottatt.

Spørsmålet var bare, hvem betaler for dette ?

Veien gikk fra det ene departementet til det andre og tilbake igjen. Det er ingen i Norge i dag som har et formelt ansvar for å tilrettelegge partiinformasjonen for leseuvante mennesker. Alle kan skyve det fra seg. Slik er det fremdeles.
Til sist gikk Stortingspresidenten inn og fant en løsning, som den øverste vokter av de demokratiske rettigheter borgerne har.
Partiene gjorde nok en innsats og resultatet forelå i valgkampens mest hektiske innspurt i begynnelsen av august.
Resultatet ble overlevert til Stortingspresident Kirsti Kolle Grøndahl.

Hvilken politiker har Klar, enkel og tydelig tale ?

Spørsmålet ble stillet til 100 utviklingshemmede i hele landet. Politikeren de valgte ble Erik Solheim. Han fikk Rådgivningsgruppas «Gyldne nøkkel» som bevis på det. Rådgivningsgruppa hadde fått laget en gylden nøkkel hos gullsmed
Claudi i Asker. Den ble delt ut til Erik Solheim.
Like viktig som lett lest partiinformasjon er forståelig tale fra politikerne. Det er nødvendig å sette fokus på dette også i valgkampens hete.

I samarbeide med Klar Tale hadde Rådgivningsgruppa i Asker laget en Tskjorte med følgende påskrift Klar Tale «Du bærer min nøkkel» og så Rådgivningsgruppas logo, en stor gammeldags nøkkel med et hvit felt med plass til et nummer.

Nummeret hjelper Rådgivningsgruppa til å passe på at talen er like klar enkel og tydelig hos mottakeren.

Det er valgår i år

Å lage partibrosjyrene er en ting, en annen ting er at dette skal spres. Utviklingshemmede mennesker er uvant med at noe angår dem direkte.

Vi har liten praksis på hvordan vi kan nå denne velgergruppen

Det kan skje på flere måter.
Videregående skole er et sted. Det starter på en måte der. Førstegangsvelgerne har rett til å gå på videregående skole. Rekker vi dem der, skaper vi en bevisshet om at valg og partiinformasjon er for meg også.
Interresseorganisasjonene er et annet nettverk. Medlemmene er på en aller annen måte involvert i målgruppen.
Helse og sosial og kulturkontoret i kommunen har gjerne kartotek hvor de sender jevnlig informasjon. På den måten vil vi også nå de som arbeider med utviklingshemmede.
Vernede verksteder, dagsentre etc. er andre steder. De kanalene er jeg imidlertid litt mer usikker på. Andre arbeidstakere er uvante med å få partipolitisk informasjon fra arbeidsplassen. Det skal lages minst mulige særordninger. Det vil skape feil språkutvikling og dermed gi utviklingshemmede borgere en spesiell læring om samfunnssystemet, som er anderledes enn for andre borgere. Det er i seg selv, uten å si noe til brukerne om det, lite demokratisk.
Biblioteket kan spre uadressert informasjon. Lokalavis og radio er andre spredningsveier som når veldig mange.

Manntallet og valglokalet må også tilrettelegges

Manntallet legges ut på mange steder. Det bør følge med et brev om behovet for hjelp til å finne fram og hvordan hjelpen kan gies.

Både tilretteleggingen i *valglokalet og selve stemmegivningen* bør diskuteres. Hvilke rutiner følger vi fra velgeren kommer inn i valglokalet til stemmen er avgitt og velgeren går ut av lokalet. Ved neste valg er det grunn til å tenke på stemmesedlene. Navnene på politikerne er skrevet med for liten skrift. Partiene har like navn. Det er lett å ta feil liste.

Hvordan skal hjelpen gies, om velgeren trenger oppfølging. Hvordan skal kumulering skje. Kriterier som skal ligge til grunn for at paragrafene i valgloven om å vrake stemmer skal kunne benyttes.

Start nå

Det er nok å ta fatt på, derfor er det viktig å begynne nå.

Noen må ta ansvaret

Ansvaret ligger i loven allerede. Rutinene er ikke etablerte på dette feltet. Derfor er det lett å fraskrive seg ansvaret økonomisk og reelt. Det er lett å skyve saken fra et kontor til et annet, fra et område til et annet.

Jostein Gaarder har hatt suksess med boka Sofies verden over hele verden.
Han gir oss tilgang til filosofiens verden på en enkel måte. Vi har behov for å friske den opp noen og enhver. Boka er en ungdomsroman. Opplaget sier kanskje noe om hvor mange ungdommer det er i verden.
Utviklingshemmede mennesker er vår tids Sofier. De går rundt og viser oss hva vi mener er minstestandard for en god livskvalitet. De gir deg og meg anledning til å stille de grunnleggende spørsmål om verdier i vår hverdag. – **Dette er politikk**

HVEM ØNSKER IKKE Å VÆRE OPPDATERT?

Rapport

- *Har aktuelt fagstoff – også knyttet til ansvarsreformen!*
- *Bringer reportasjer fra inn- og utland!*
- *Presenterer frivillige aktiviteter fra nærmiljø og lokalsamfunn!*

TEGN ABONNEMENT NÅ OG DU VIL BLI OPPDATERT FOR EN RIMLIG PRIS.

Årsabonnement for '95 koster bare 100 kroner!

Sakshaug A/S
Sakshaug Sport A/S
Zebra Senteret
7700 STEINKJER
Tlf. 74 16 39 00
Fax. 74 16 29 38

Hamretun Camping
Hamresandv 30
4752 HAMRESANDEN
Tlf. 38 04 69 91
Mobil 94 29 44 26

Ellingsens Auto A/S
4790 LILLESAND
Tlf. 37 27 25 11

Systova Singer
Torgg 4
6900 FLORØ
Tlf. 57 74 09 25

Astra Norge AS
Boks 1
1471 SKÅRER
Tlf. 67 90 15 90
Fax. 67 92 16 50

Uldals Trevarefabrikk A/S
4760 BIRKELAND
Tlf. 37 27 61 33
Fax. 37 27 69 58

Olav K. Henden A/S
Sørstrandsv 6
6860 SANDANE
Tlf. 57 86 58 44
Fax. 57 86 57 80

Norpapp Industri A/S
Boks 152
3501 HØNEFOSS
Tlf. 32 13 12 00

G. Myhren Bilradio A/S
Haslev 5
0571 OSLO
Tlf. 22 38 01 61

Ricco Vero A/S
6870 OLDEN
Tlf. 57 87 33 77
Fax. 57 87 33 87

Mynten Apotek
Myntg 13
3600 KONGSBERG
Tlf. 32 73 10 79

Faktum Forlag A/S
Boks 6700
0130 ST. OLAVS PL. OSLO
Tlf. 22 11 02 04
Fax. 22 11 21 60

Bilglass Asbjørn Ekra
Nyg 5, 4800 ARENDAL
Tlf. 37 02 41 88
Mobil 94 29 12 13

Malermester
Lars Lindvik A/S
Tonningsg 12
6880 STRYN
Tlf. 57 87 18 93
Fax. 57 87 17 60

Bil-Service A/S
Nygårdsv 79
3221 SANDEFJORD
Tlf. 33 47 79 00

Førde Samyrkelag
Boks 264
6801 FØRDE
Tlf. 57 82 10 80
Fax. 57 82 65 03

Øy-Tex ANS
6927 BATALDEN
Tlf. 57 74 55 20
Fax. 57 74 54 77
Lunolett produkter. Kjøreposer, kåper og bukser.

Nor Isol Norge A/S
Boks 357
4501 MANDAL
Tlf. 38 26 41 00
Mobil 94 58 68 39

SABA Mölnlycke
Synerusprodukter
TENA
Boks 6227
0603 ETTERSTAD OSLO
Tlf. 22 19 63 10
Fax. 22 19 05 51

Førde Bygg A/S
Boks 94
6801 FØRDE
Tlf. 57 82 35 77
Fax. 57 82 00 62

Havtrygd
Boks 72
6701 MÅLØY
Tlf. 57 85 13 44
Fax. 57 85 07 34

ABC - Økonomistyring A/S
Holmen 1
9750 HONNINGSVÅG
Tlf. 78 47 29 77

Dale Rør A/S
Boks 163
6801 FØRDE
Tlf. 57 82 12 79
Fax. 57 82 03 10

Harvest-93
Prinsesseg 2 A
3724 SKIEN
Tlf. 35 52 45 41
Brukthandel innen litteratur og musikk.

Desiree Parfymeri
Teaterg 1
3670 NOTODDEN
Tlf. 35 01 11 65

Gjøvik Stenindustri
Valdresv 5
2800 GJØVIK
Tlf. 61 17 13 74

Johannes Vikum Transport
Kjørslemøbakkane 7 B
6800 FØRDE
Tlf. 57 82 02 14

Bosviks Elektriske
Strandg 7
3750 DRANGEDAL
Tlf. 35 99 64 15

Tannlege
Hans Brandal
C Andersensg 11 A
3181 HORTEN
Tlf. 33 04 38 44

Halden Kommune
Storg 8
1750 HALDEN
Tlf. 69 17 45 00
Fax. 69 18 00 58

S. Sandal A/S
6860 SANDANE
Tlf. 57 86 61 44

Fagerlund Handel
2880 NORD-TORPA
Tlf. 61 11 95 51

KAESER Kompressorer AS
Verpetv 38, 1540 VESTBY
Tlf. 64 95 43 00

E. Karstensen Fiskeoppdrett A/S
6927 BATALDEN
Tlf. 57 74 54 44

Bjørn Vagstad
6875 INNVIK
Tlf. 57 87 41 03

ABB Installasjon AS
Tunev 2
1710 SARPSBORG
Tlf. 69 14 21 11

Melbu Byggevarehus A/S
Chr Fredriksensg 5
8490 MELBU
Tlf. 76 15 79 99

Ths. Løvold
Boks 221
4801 ARENDAL
Tlf. 37 02 11 73
Fax. 37 02 81 28

Nygårds Camping
6892 HJELLEDALEN
Tlf. 57 87 52 53

Olav Arnstad Transportforretning
7620 SKOGN
Tlf. 74 09 60 54
Mobil 94 78 85 69

Radiotelevisjon A/S
Storg 5, 2670 OTTA
Tlf. 61 23 00 70

Arendal og Omegns Sparekasse
Torvet 8, 4800 ARENDAL
Tlf. 37 02 12 45

Audun Nybø
Klubbeneset 11
6900 FLORØ
Tlf. 57 74 26 65

Ekra Gartneri
Leinstrand
7083 LEINSTRAND
Tlf. 72 84 63 55

Tøndel Taktekking A/S Ranheimsv 9 7044 TRONDHEIM Tlf. 73 91 47 93 Fax. 73 91 37 93	**Nylens Auto A/S** Storg 117 3182 HORTEN Tlf. 33 04 25 41 Fax. 33 04 82 83	**ABB Installasjon AS Austevoll** 5394 KOLBEINSVIK Tlf. 56 18 43 00 Fax. 56 18 41 79	**Sunnfjord Elektrisitetsverk** Boks 123, 6801 FØRDE Tlf. 57 82 15 88 Mobil 94 54 87 73
Tore's A/S Innherredsv 91 7043 TRONDHEIM Tlf. 73 53 22 11 Fax. 73 53 33 11	**A S T Måleapparater** Farmannsv 13 3111 TØNSBERG Tlf. 33 31 70 00 Mobil 92 23 56 77/ 94 30 17 00	**Eid Elektro A/S** Øyane 12 6770 NORDFJORDEID Tlf. 57 86 09 60	**Boart Longyear AS** 3090 HOF Tlf. 33 05 85 15 Mobil 94 15 53 04 *Fjellborgutstyr*
TrioVing A/S Hornebergv 4 7038 TRONDHEIM Tlf. 73 96 86 77 Fax. 73 96 88 86	**Stor-Bergen Boligbyggelag** Joh Berentsensv 4 5031 LAKSEVÅG Tlf. 55 34 13 30	**Regnskap & Økonomi as** Skipperg 21 4611 KRISTIANSAND Tlf. 38 02 12 96	**Pusnes A/S** Boks 102 4818 FÆRVIK Tlf. 37 08 73 00
Båtsfjord Blikkenslagerverksted Nessev 11 A 9990 BÅTSFJORD Tlf. 78 98 35 32 Fax. 78 98 37 83	**V V S - Rådgivning A/S** Storg 54 2600 LILLEHAMMER Tlf. 61 25 36 15	**Haugesund Taxisentral** Karmsundg Flotmyr 5500 HAUGESUND Tlf. 52 71 35 55 Mobil 94 61 87 11	**Havly Fiskarheim** Havneg 31 9990 BÅTSFJORD Tlf. 78 98 42 05 *Cafe og Overnatting*
Munkvoldaunet Gartneri A/S Harald Langhellesv 10 7022 TRONDHEIM Tlf. 72 55 32 34 Mobil 94 65 90 32	**Røre Gartneri** Borrev 67 3186 HORTEN Tlf. 33 07 32 25	**Bildeler Steinkjer A/S** Ølveg 24 7700 STEINKJER Tlf. 74 16 99 92	**Nordbohus** Boks 189 5801 SOGNDAL Tlf. 57 67 23 44
Båt og Motorservice A/S Strandv 40 7042 TRONDHEIM Tlf. 73 52 47 13 Fax. 73 52 55 02	**Andebu Brønnboring Odd K. Olsen** Hotvedt 3240 ANDEBU Tlf. 33 44 01 83 Mobil 94 15 29 42	**Det nasjonale aldershjem for sjømenn** Storg 22 3290 STAVERN Tlf. 33 19 98 99	**Plassen Frukt og Tobakk** Chr Hvidtspl 1 3200 SANDEFJORD Tlf. 33 46 80 14
Asbjørn Stene A/S Sørenga 1 7032 TRONDHEIM Tlf. 73 93 54 27 Fax. 73 93 92 12	**Blomsterkjellaren** 6880 STRYN Tlf. 57 87 15 11/ 57 87 78 00	**Auto Nor A/S** Strandg 36 8400 SORTLAND Tlf. 76 12 24 45	**Kongsvinger Asfalt AS** Boks 804 Vennersborg 2201 KONGSVINGER Tlf. 62 81 99 77 Mobil 94 18 50 08
Industrimek A/S Hovin 7093 HOVIN I GAULDAL Tlf. 72 85 63 85	**Domus** Boks 264 6801 FØRDE Tlf. 57 82 10 66	**Håkon Ljøsland Bilforretning A/S** Boks 176 3601 KONGSBERG Tlf. 32 76 52 47 Fax. 32 76 58 62	**Frisørkjelleren** Gate 1 nr 11 6700 MÅLØY Tlf. 57 85 00 53
Rissa Catering 7100 RISSA Tlf. 73 85 18 77	**DrammensBanken Skoger Sparebank** Boks 2250 Strømsø 3003 DRAMMEN Tlf. 32 83 80 80	**Olav Haugestøl A/S** Boks 18 3800 BØ I TELEMARK Tlf. 35 95 00 22	**Skiens Såpefabrikk A/S** Asbjørnsensg 11 3725 SKIEN Tlf. 35 52 10 00
Klemmetsby Blomster A/S Halfd Wilhelmsens alle 1 B 3110 TØNSBERG Tlf. 33 31 12 50	**Fotomiljø A/S** Boks 2004 4602 KRISTIANSAND Tlf. 38 02 64 90	**Partrederiet Mjånes** 9640 KVALFJORD Tlf. 78 43 36 47 Mobil 94 89 55 78 *Sightseeing og fisketurer på Altafjorden*	**Djupvik Bil og Transport** Gurskøy 6080 GURSKØY Tlf. 70 08 30 65
Odd H. Torjusen A/S Kaupanes, 4370 EGERSUND Tlf. 51 46 52 00 Fax. 51 49 16 14 Mobil 94 67 02 90	**G. Sørensen A/S** Storg 73 8900 BRØNNØYSUND Tlf. 75 02 00 77	**Drangedal og Tørdal Sparebank** Strandg 8 3750 DRANGEDAL Tlf. 35 99 64 00	**Fokus Bank A/S** Innherradsv 59 A 7001 TRONDHEIM Tlf. 72 88 20 11/ 72 88 95 40
Sør-Varanger Kommune Boks 406 9901 KIRKENES Tlf. 78 99 16 01	**Beckers Farvesenter** Ringv 5 9300 FINNSNES Tlf. 77 84 03 23	**H-vinduet Vatne AAS** Hellandshamn 6265 VATNE Tlf. 70 21 50 88	**Flesberg Kommune** 3620 FLESBERG Tlf. 32 76 22 30 Fax. 32 76 22 25

K N Asfalt A/S
Rørkoll
3160 STOKKE
Tlf. 33 33 84 80
Fax. 33 33 62 59

Fylkesmannen i Rogaland
4005 STAVANGER
Tlf. 51 56 87 00
Fax. 51 56 88 11

Bygg- og Tømrermester
Ragnar Mjåland
Nordre Hovedgårdsv 18
4621 KRISTIANSAND
Tlf. 38 01 39 21
Mobil 94 29 45 18

Pfizer A/S
Strandv 4
1324 LYSAKER
Tlf. 67 52 61 00
Fax. 67 52 61 97

Mosvold-Farsund
Jochum Lundspl 6
4550 FARSUND
Tlf. 38 39 06 22
Fax. 38 39 06 22

Møller-Gruppen AS
Frysjav 31 B
0883 OSLO
Tlf. 22 95 34 90
Fax. 22 23 15 03

Snopy A/S
Boks 72
9301 FINNSNES
Tlf. 77 84 06 56

Sarpsborg og Omegns Boligbyggelag
St Marieg 47
1706 SARPSBORG
Tlf. 69 15 52 22

SKIEN KOMMUNE
3707 SKIEN
Tlf. 35 58 10 00
Fax. 35 58 12 97

Cafe Henrik
Lundeg 6
3724 SKIEN
Tlf. 35 52 36 70

Interplan A/S
V Strandg 49
4612 KRISTIANSAND
Tlf. 38 07 00 50

Falk & Halvorsen A/S Elektrisk
Rådhusg 22
3015 DRAMMEN
Tlf. 32 83 48 97
Fax. 32 89 48 86

Rasmussens Transport
Vik
7844 SØRFLATANGER
Tlf. 74 28 87 75
Mobil 94 73 72 46

Statens Landbruksbank
Bankg 9/11
9001 TROMSØ
Tlf. 77 68 10 95
Fax. 77 68 96 58

El-Fag A/S
2900 FAGERNES
Tlf. 69 36 08 33
Fax. 69 36 10 91
Vakttelefon Mobil 94 41 82 47

Folkets Hus A/S
Storg 9
6400 MOLDE
Tlf. 71 25 31 68

Søndre Land Kommune
6860 SANDANE
Tlf. 61 12 20 00
Fax. 61 12 33 80

Oslo-Fergene A/S
Lindøya
0150 OSLO
Tlf. 22 11 52 04

J. E. Ekornes A/S
J. E. Ekornesv 11
1900 FETSUND
Tlf. 63 88 21 30
Fax. 63 88 02 73

Vingelen Innkjøpslag A/L
2542 VINGELEN
Tlf. 62 49 44 01

Eidsberg Kommune
1850 MYSEN
Tlf. 69 89 14 33

Brødr. Holm A/S
Boks 42
8430 MYRE
Tlf. 76 13 39 33
Fax. 76 13 41 18

A Mustorp
Svenskeg 13
1776 HALDEN
Tlf. 69 18 14 51

Restech Norway
Boks 624, 8001 BODØ
Nordstrandv 65
8012 BODØ
Tlf. 75 58 52 63
Fax. 75 58 52 64

Storvik Salong
Sjøg 6
8006 BODØ
Tlf. 75 52 16 84

Tannlege
Ove Eriksson
Storg 86
2600 LILLEHAMMER
Tlf. 61 25 31 30

Tore Hansen Skyssbåter
8980 VEGA
Tlf. 75 03 51 33
Mobil 94 11 65 86

Silver Plast A/S
Nerland
6410 MIDSUND
Tlf. 71 27 82 22

Gumpens Auto Øst A/S
Skibåsen 1
4636 KRISTIANSAND
Tlf. 38 04 30 77

Reno-Vest
Makrv 44
8400 SORTLAND
Tlf. 76 12 25 77
Fax. 76 12 35 77
Mobil 94 11 04 32

Moen Slip AS
7970 KOLVEREID
Tlf. 74 39 54 22

Mosvold Shipping AS
Boks 52
4601 KRISTIANSAND
Tlf. 38 02 10 60
Fax. 38 02 10 68

Bertel O. Steen A/S Maritim
Solheimv 7
1473 SKÅRER
Tlf. 67 92 60 00

Apoteket Bien
Holbergsg 8
3718 SKIEN
Tlf. 35 52 40 80

Trygve Brovold A/S
Storg 25
2310 STANGE
Tlf. 62 57 14 12

Navicharts A/S
Boks 31
1483 SKYTTA
Tlf. 67 06 11 50

Røste og Olsen Bilverksted
Kreftingsg 37
3045 DRAMMEN
Tlf. 32 89 30 08

Det Beste AS
Boks 34
0212 SKØYEN OSLO
Tlf. 22 50 56 50

Håkon Steen Hansen Blikk A/S
Kilg 34, 3217 SANDEFJORD
Tlf. 33 46 78 20
Fax. 33 46 14 57
Mobil 94 31 93 33

ANONYM GIVER

Handarbeidstua
Havneg 23
7800 NAMSOS
Tlf. 74 27 24 72

Enhjørningen Restauranter
Bryggen, 5003 BERGEN
Tlf. 55 32 79 19

Båtbygg A/S
Kapellneset
5710 SKULESTADMO
Tlf. 57 85 51 04

Vågsøy Røde Kors v/Else Halnes Boks 180, 6700 MÅLØY Tlf. 57 85 12 63 *Ambulansetjeneste, hjelpekorps og besøkstjeneste.*	**AdminTec A/S** Boks 241 3201 SANDEFJORD Tlf. 33 47 03 20 Fax. 33 47 05 45	**Maxi A/S** Aslak Boltsg 48 2300 HAMAR Tlf. 62 52 50 12 Fax. 62 53 23 51	**HAFSLUND ENERGI** Boks 55 1701 SARPSBORG Tlf. 69 16 20 00 Fax. 69 16 20 98
Bygningslageret A/S Storg 218 1742 KLAVESTADHAUGEN Tlf. 69 16 35 02	**Finnås Kraftlag** 5430 BREMNES Tlf. 53 42 08 11 Fax. 53 42 06 91	**Vestfold Arbeiderparti** Samfunnshuset 3116 TØNSBERG Tlf. 33 31 14 48	
Nanset Installasjon Boks 601 3270 NANSET Tlf. 33 11 47 99	**Østlandske Formidling A/S** Solgaard Skog 1, 1539 MOSS Tlf. 69 25 65 20 Fax. 69 25 27 04	**Modum, Sigdal og Krødsherad Gjensidige** Boks 58 3370 VIKERSUND Tlf. 32 78 79 66	**M C G A/S** Boks 55 4801 ARENDAL Tlf. 37 02 43 40 Fax. 37 02 34 33
Revisor **Rakel Skauen** Daniel Leegaardsg 3 1607 FREDRIKSTAD Tlf. 69 31 55 52	**Anders Utkilen Rederi A/S** Komediebakken 11 5010 BERGEN Tlf. 55 90 20 50 Fax. 55 90 20 34	**Røed's Trevare A/S** Boks 253 3201 SANDEFJORD Tlf. 33 46 40 31	**Bergan's Smie og Verksted** Strandg 3, 3340 ÅMOT Tlf. 32 78 41 09
Fefor Best Western Hotel 2640 VINSTRA Tlf. 61 29 00 99 Fax. 61 29 17 60		**Førde Vulk A/S** Boks 80 6801 FØRDE Tlf. 57 82 16 00	**Glent & Co A/S** Boks 32 1322 HØVIK Tlf. 67 53 03 00
Advokat **Sigurd A. Refvik** Storg 59 A 8200 FAUSKE Tlf. 75 64 53 55	**Sortland Reisebyrå** Boks 23 8401 SORTLAND Tlf. 76 12 24 00	**Dimitri A/S** Boks 344 9301 FINNSNES Tlf. 77 84 11 66	**Lysaker Auto-Elektrisk AS** Vollsv 74, 1342 JAR Tlf. 67 14 99 44
Fylkessjukehuset i Volda Kløvertunv 1 6100 VOLDA Tlf. 70 07 69 12	**Adax Fabrikker** Myhresg 1 3060 SVELVIK Tlf. 33 77 25 01	**Teknisk Bureau & Dahl A/S** Boks 3320 Grønnåsen 9003 TROMSØ Tlf. 77 67 02 22 Fax. 77 67 02 22	**Gjensidige Forsikring** Boks 276 1324 LYSAKER Tlf. 22 96 80 00
Finn og Albert Egeland A/S Grenseg 20 4500 MANDAL Tlf. 38 26 27 22 Fax. 38 26 27 42	**Miltronic A/S** Boks 25 3408 TRANBY Tlf. 32 85 03 80	*Rørleggermester* **Helge Thomassen** Ø Løding, 8050 TVERLANDET Tlf. 75 53 22 30 Mobil 94 81 04 78	
Damefrisør E. Helgestad & Co 3570 ÅL Tlf. 32 08 10 07	**ASVO Rakkestad AS** Boks 72 1890 RAKKESTAD Tlf. 69 22 34 34 Mobil 94 31 49 61	**Slemmestad Ur & Optik A/S** Rortunet 3470 SLEMMESTAD Tlf. 31 28 29 54	**Stabekk Billakkering og Oppretting** Gamle Drammensv 20 1320 STABEKK Tlf. 67 53 41 68
Kervel Fabrikken Boks 5 3701 SKIEN Tlf. 35 50 25 00 Fax. 35 50 25 01	**Sande Papermill A/S** Boks 130 3070 SANDE I VESTFOLD Tlf. 33 77 90 10 Fax. 33 77 92 62	**Agderposten A/S** Boks 8 4801 ARENDAL Tlf. 37 00 37 00	**Hydronic A/S** Hildertunet 2 1312 SLEPENDEN Tlf. 67 54 03 71 Fax. 67 54 44 84
Norsk Salgssentral Troms og Finmark A/S Boks 151 9250 BARDU Tlf. 77 18 13 38	**Abacon AS** Ringeriksv 189, Boks 77 1313 VØYENENGA Tlf. 67 13 22 03	**Jætvik Maskin og Transport** Steiro, 8862 ALSTAHAUG Tlf. 75 04 53 83 Mobil 94 86 65 63	**Bilruta AS** Industriv 27 1300 SANDVIKA Tlf. 67 54 64 70
Fischer Klær AS Dronningensg 42 8500 NARVIK Tlf. 76 94 14 56	**Siemens A/S** Boks 253 6801 FØRDE Tlf. 57 82 16 02	**Terje's Bud og Varetransport** Dammyr 14 1605 FREDRIKSTAD Tlf. 69 31 93 39 Fax. 69 31 90 20 Mobil 94 47 52 84	**Dr. Olav Olsen Tech. as** Boks 139 1324 LYSAKER Tlf. 67 53 22 75 Fax. 67 53 49 89

Bærum Kommune
Boks 97
1301 SANDVIKA
Tlf. 67 57 40 50
Fax. 67 57 37 42

Kabelvåg Elektro A/S
Boks 403
8301 SVOLVÆR
Tlf. 76 07 16 66
Fax. 76 07 14 22

Moelven Industrier AS
2390 MOELV
Tlf. 62 34 70 00
Fax. 62 36 92 80

Alfa Laval
Alfa Laval AS
Boks 162
0212 SKØYEN OSLO
Tlf. 22 50 11 00
Fax. 22 73 22 37

Hernis Scan Systems A/S
Tangen alle 39
4817 HIS
Tlf. 37 01 12 10

Style Frisørsalong
9392 STONGLANDSEIDET
Tlf. 77 85 46 81

Innerdal Turisthytte
Aktivitetsferie for alle i samarbeid med Eventyret i Sundal og Sundal Kommune
6620 ÅLVUNDEID
Tlf. 71 69 77 97
Fax. 71 69 79 05

Nordic Products A/S
Juvikv 1
8640 HEMNESBERGET
Tlf. 75 19 37 00

Slakter'n
Kirkeg 12
9008 TROMSØ
Tlf. 77 61 06 65

Ørsta Alders- og Sjukeheim
Håkonsg 78
6150 ØRSTA
Tlf. 70 06 73 34

Drammen Kommune
Nedre Storg 3
3008 DRAMMEN KOM.
Tlf. 32 80 68 00
Fax. 32 80 66 59

Svaneapoteket
Fr Langesg 9
9000 TROMSØ
Tlf. 77 68 64 24

Hyggen Hagesenter A/S
St Hallvardsv
3400 LIER
Tlf. 32 84 55 88

Leknes Regnskap AS
Boks 162
8370 LEKNES
Tlf. 76 08 32 00

Vulkan Skandinavia AS
Stasjonsv 18
1361 BILLINGSTAD
Tlf. 66 98 24 00
Fax. 66 98 16 70

Tores Butikk
Eriksv 12, 5875 ÅRDALSTANGEN
Tlf. 57 66 17 49
Mobil 94 49 50 83
Takstiger, brannstiger, flaggstenger og alt i reklame.

Flis og Bad A/S
Husebysletta
3400 LIER
Tlf. 32 84 17 50

Bilservice A/S
Albert Moeskausv 70
1711 SARPSBORG
Tlf. 69 14 45 00
Mobil 94 18 41 69

Halden Varetaxi
Brattåsv 40
1793 TISTEDAL
Tlf. 69 19 23 91
Mobil 94 28 09 77

Kopiservice A/S
Eidangerg 4
3916 PORSGRUNN
Tlf. 35 55 15 57
Fax. 35 55 76 40

Georg Marius Larsen
Dronningensg 43
3262 LARVIK
Tlf. 33 18 23 71

Hasco Bil A/S
Ø Eikerv 126
3048 DRAMMEN
Tlf. 32 83 30 90

Hobby AS
Solheimv 85
1473 SKÅRER
Tlf. 67 90 66 58

Barentsmat AS
Grunnes 1
9975 GAMVIK
Tlf. 78 49 61 00

Berg-Hansen Reisebureau Kr.sand A/S
Boks 2214 Posebyen
4602 KRISTIANSAND
Tlf. 38 02 05 55

Tromsregnskap A/S
Boks 272
9001 TROMSØ
Tlf. 77 65 65 00

Asker Eiendomssenter AS
Strøket 9
1370 ASKER
Tlf. 66 78 00 00

Jon-Reidar Eikås
Boks 171
6771 NORDFJORDEID
Tlf. 57 86 06 71

Fiskeredsap A/S
Strandg 164
9690 HAVØYSUND
Tlf. 78 42 36 25

NORDLAND FISKERIFAGSKOLE
Risaksla 25
8372 GRAVDAL
Tlf. 76 08 08 55 Fax. 78 06 19 40

Teknisk Kulde AS
9005 TROMSØ
Tlf. 77 65 88 88

Hauglandsenteret
Flekke
6820 FLEKKE
Tlf. 57 73 57 61

Karl Karlshusbund Dyretransport
Råde
1640 RÅDE
Tlf. 69 28 44 19

Kreditkassen
Elverum, Trysil og Tynset

Arvid Nergård A/S
9386 SENJAHOPEN
Tlf. 77 85 85 01
Fax. 77 85 85 95

NORSKE LIV AS

Loftesnes Pensjonat A/S
Boks 146
5801 SOGNDAL
Tlf. 57 67 15 77

ABB Distribusjon AS
Ørav 23
1630 GAMLE FREDRIKSTAD
Tlf. 69 32 16 10
Fax. 69 32 16 18

Refa Fiskeredskap A/S
Boks 8
9301 FINNSNES
Tlf. 77 84 00 11
Fax. 77 84 09 09

Boks 2454
0201 SOLLI OSLO
Tlf. 22 44 39 50
Fax. 22 55 79 72

Hjelle Bakeri og Konditori A/S
Boks 518
6801 FØRDE
Tlf. 57 72 01 03

Skipsregnskap A/S
Fosnavåg
6090 FOSNAVÅG
Tlf. 70 08 87 68
Fax. 70 08 88 14

Svendsen Rør A/S
Boks 356
9301 FINNSNES
Tlf. 77 84 19 55

LIVI
TORKILD FOSLI
3880 DALEN
Tlf. 35 07 71 28 - Fax. 35 07 76 44

Maria Carmi
Pindslev 1 B
3221 SANDEFJORD
Tlf. 33 47 52 00

Westamarin Kristiansand A.S Boks 115 Vågsbygd 4602 KRISTIANSAND Tlf. 38 08 82 00 Fax. 38 08 50 12	**A/S Ello** Bytesteinen 1 6500 KRISTIANDSUND N Tlf. 71 58 24 11 Fax. 71 58 29 17	**Rom Hageanlegg A/S** Robergv 238 3114 TØNSBERG Tlf. 33 38 04 09	**O. Bergerud Gjenvinning, Østfold AS** Boks 52 1601 FREDRIKSTAD Tlf. 69 33 44 18
Søndergaards Sveiseverksted A/S Boks 6510 Hånes 4602 KRISTIANSAND Tlf. 38 04 60 94	**T. Sæther's Transport** Rypev 5 7082 KATTEM Tlf. 72 84 94 82 Mobil 94 65 10 12	**Solum Transport** Sigynsv 2 B 3150 TOLVSRØD Tlf. 33 32 69 30 Mobil 94 15 02 69	**Fredrikstad Marineservice** Boks 124 1621 GRESSVIK Tlf. 69 32 96 60 Fax. 69 32 96 66
Tyssedal Hotell 5770 TYSSEDAL Tlf. 53 64 69 07	**Florø Apotek** Markeg 11 6900 FLORØ Tlf. 57 74 21 05 Fax. 57 74 05 49	**Retek** Nedrev 8 3183 HORTEN Tlf. 33 04 87 74	**Åros Motell Camp A/S** Årossanden 9, 4640 SØGNE Tlf. 38 16 64 11 *36 3-roms Hotellhytter* *17 nye 3-roms Ferieleiligheter* *Åpent hele året!*
Gravferdshjelp for Vågsøy Almenningen 6762 ALMENNINGEN Tlf. 57 85 48 38 Mobil 94 50 32 24/ 94 48 72 25	**Kværnø Skomagasin A/S** Olav Tryggvasonsg 17 7011 TRONDHEIM Tlf. 73 52 34 81 Fax. 73 53 32 88	**Sømservice** Boks 1231 Krokemoa 3205 SANDEFJORD Tlf. 33 47 76 16 Fax. 33 47 63 33	**Hagen Treindustri A/S** 6880 STRYN Tlf. 57 87 16 44
Reidar Kleven A/S Boks 25 7701 STEINKJER Tlf. 74 16 35 00	**Mobilia Stekhus** Elgseterg 57 7030 TRONDHEIM Tlf. 73 94 02 30	**Grethe Verde** Kurbadet 3210 SANDEFJORD Tlf. 33 46 77 17	*Herrefrisør* **Sæterdal's Frisersalong** Skrivev 16 1920 SØRUMSAND Tlf. 63 82 76 76
Kafe Troll 5745 AURLAND Tlf. 57 63 36 63	**K. Solem Snekkeri** 7350 BUVIKA Tlf. 72 86 51 12 Fax. 72 86 50 30	**Septik og Miljøservice AS** Gjekstadv 4 3218 SANDEFJORD Tlf. 33 46 23 54 Fax. 33 46 13 08	**William Knudsen AS** Boks 3 2020 SKEDSMOKORSET Tlf. 63 87 72 30 Fax. 63 87 88 83
Elektronikkservice A/S Fjellg 1 4400 FLEKKEFJORD Tlf. 38 32 24 57	**Elas A/S** Melkev 7650 VERDAL Tlf. 74 07 85 77 Fax. 74 07 68 65	*Glassmester* **Blomquist ANS** Sverresg 17, 3257 LARVIK Tlf. 33 18 37 27 Fax. 33 18 41 41	
Harald Slakter Kirkekleiva 1 4900 TVEDESTRAND Tlf. 37 16 25 55	**Vestfold Industriselskap A/S** Langg 19 3080 HOLMESTRAND Tlf. 33 05 31 81	**Jon Ertnes** Skogg 2 1530 MOSS Tlf. 69 25 10 13	**Bil-Interiør A/S** Skårersletta 60 1473 SKÅRER Tlf. 67 97 26 04
Tre og Tekstil Hestehaven 4520 SØR-AUDNEDAL Tlf. 38 25 71 82	**Ritt Profil A/S** Sundv 44 D 3115 TØNSBERG Tlf. 33 32 10 83	**Herbert Markise A/S** Skredderv 3 1507 MOSS Tlf. 69 25 85 52 Fax. 69 25 96 03	**Frogn Bygg A/S** Holterv 4 B 1440 DRØBAK Tlf. 64 93 52 57
Grønberg Sport Boks 676 4601 KRISTIANSAND Tlf. 38 02 73 97	**Th. Marthinsen Sølvvarefabrikk** Anders Larsensg 15 3117 TØNSBERG Tlf. 33 31 32 55 Fax. 33 31 45 55	**Svenn A. Ekeberg** Kurrefjordv 42 1580 RYGGE Tlf. 69 26 01 68 Mobil 92 26 69 07	**Alfr. A. Berge A/S** Elvev 4, 1360 NESBRU Tlf. 66 84 54 92 Fax. 66 98 14 77 *Mekanisk Verksted*
Sørlandets Sylinderservice A/S Boks 365 4601 KRISTIANSAND Tlf. 38 02 11 00 Fax. 38 02 18 37	**Norsk Titanduk A/S** Industriv 5 3080 HOLMESTRAND Tlf. 33 05 14 94 Fax. 33 05 13 88	**Service-Huset Berg AS** Mossev 18 1610 FREDRIKSTAD Tlf. 69 31 02 60 Fax. 69 31 82 20	**Sonskilen Båthavn** Boks 57 1555 SON Tlf. 64 95 74 66
Peter Løvass Boks 1634 Valhalla 4602 KRISTIANSAND Tlf. 38 09 78 08 Fax. 38 09 34 56	**Tønsberg Blad** Boks 2003 3103 TØNSBERG Tlf. 33 31 00 00 Fax. 33 31 06 48	**Syver Syversen & Sønn A/S** Tomtev 24 B 1618 FREDRIKSTAD Tlf. 69 39 72 50	**Sparebanken Sogn og Fjordane** 5840 HERMANNSVERK Tlf. 57 65 32 11

Narvesen A/S
Bertrand Narvesensg 2
0661 OSLO
Tlf. 22 57 30 10 Fax. 22 68 53 47

Aasmundsens Bakeri
Tuvenbøygen 2
3670 NOTODDEN
Tlf. 35 02 07 99

Siv. Ing.
Olaf Abel Engh A/S
Torgeir Vraaspl 4
3044 DRAMMEN
Tlf. 32 83 19 00 Fax. 32 83 94 11

Grand Hotel A/S
Chr Augustsg 2
3600 KONGSBERG
Tlf. 32 73 20 29
Fax. 32 73 41 29

Gjøvik Apotek
Bakkeg 3, Boks 265
2801 GJØVIK
Tlf. 61 17 75 10

Kviteseid Betong A/S
3850 KVITESEID
Tlf. 35 05 34 25
Fax. 35 05 32 07

Osterfjordens Nye Fartøylag A/S
Ø Murmalm 1 B
5012 BERGEN
Tlf. 55 90 12 15

Nesbyen Radio- og TV
Boks 55
3540 NESBYEN
Tlf. 32 07 13 49
Fax. 32 07 19 16

Bakehuset AS
Boks 2054
9002 TRØMSØ
Tlf. 77 67 16 11
Fax. 77 67 30 70

Romnes A/S
Boks 2524
3702 SKIEN
Tlf. 35 59 78 00
Fax. 35 59 59 73

Arikstad Transport
Kai 8
4610 KRISTIANSAND
Tlf. 38 02 95 36
Fax. 38 02 30 25

Flateland Handel
Oveinang
4690 VALLE
Tlf. 37 93 68 17

Byggmakker
Ole Slorer
Vogtsv 38
1710 SARPSBORG
Tlf. 69 14 69 00
Byggningsartikler

Lærhandel A/S
Boks 2814
3702 SKIEN
Tlf. 35 59 68 00
Fax. 35 59 88 66

Thorbjørn Svendsen Vågsbygd A/S
Kirsten Flagstadsv 1
4621 KRISTIANSAND
Tlf. 38 01 14 55

Vennesla Trevarefabrikk A/S
Storevoll
4700 VENNESLA
Tlf. 38 15 57 22
Fax. 38 15 80 70

Matservice A/S
Storg 25
9008 TROMSØ
Tlf. 77 68 52 32
Fax. 77 68 13 50

Tuddal Varecenter
3697 TUDDAL
Tlf. 35 02 41 05

Vilhelmsen Engros A/S
Nye Teglverksv 7 B
4632 KRISTIANSAND
Tlf. 38 09 61 80
Fax. 38 09 69 23

Victoria-Kjelleren
Boks 42
4801 ARENDAL
Tlf. 37 02 20 63

Troms Fiskarfylking
Stortorget 2
9008 TROMSØ
Tlf. 77 68 20 56
Fax. 77 61 07 20

Stivi Dagligvare
Heddalsv 649
3670 NOTODDEN
Tlf. 35 02 04 90

Vatnestrøm Verksted
Vatnestrøm
4730 VATNESTRØM
Tlf. 37 96 19 60

Media Service A/S
Boks 1692
4801 ARENDAL
Tlf. 37 01 14 65
Fax. 37 01 00 12

ANONYM STØTTE

Kvantum Lavpris AS
Merdev 22 B
3670 NOTODDEN
Tlf. 35 02 07 70
Fax. 35 02 06 46

K P M G Peat Marwick AS
Iuellsklev 4, 4800 ARENDAL
Tlf. 37 02 46 48
Fax. 37 02 38 78

Lyngør Appartementshotell
Lyngør
4910 LYNGØR
Tlf. 37 16 65 44
Fax. 37 16 66 66

Søndergaard Rickfeldt
Hydrosg 10
3670 NOTODDEN
Tlf. 35 01 14 22

Fotograf
Liv Sundbø
Cappelensg 17
3718 SKIEN
Tlf. 35 52 33 35

Tvedestrand Bilverksted
Fjærkleivene 55
4900 TVEDESTRAND
Tlf. 37 16 23 36

Norluft A/S
Boks 1929
8001 BODØ
Tlf. 75 52 59 11

TINN ENERGI
Boks 53
3661 RJUKAN
Tlf. 35 09 00 99

Nedre Eggedal Samvirkelag
3358 NEDRE EGGEDAL
Tlf. 32 71 24 62

Norske Shell A/S
Sjølystv 33
4610 KRISTIANSAND
Tlf. 38 02 35 33

Arne Bye & Co K/S
Havneg 7
8430 MYRE
Tlf. 76 13 40 13
Fax. 76 13 40 56

Land Apotek
Parkg 2
2870 DOKKA
Tlf. 61 11 00 53
Filial Hov
2860 HOV

Lommedalsbussen A/S
Lommedalsv 299
1350 LOMMEDALEN
Tlf. 67 56 13 01

H T H Kjøkken Kristiansand A/S
Festningsg 52
4614 KRISTIANSAND
Tlf. 38 02 17 49

Rana Industriservice A/S
Håndverksg 11
8610 GRUBHEI
Tlf. 75 13 17 88

Særsland's Regnskapsservice
Setralien
3670 NOTODDEN
Tlf. 35 01 40 09

Våpenloftet A/S
Boks 259
6801 FØRDE
Tlf. 57 82 14 81

Tannlege
Tor Frost Nielsen
Strandg 19
5013 BERGEN
Tlf. 55 32 67 24

Hemsedal Sportsforretning
3560 HEMSEDAL
Tlf. 32 06 03 50

Porsgrunn Kommunale Forening
Storg 143
3900 PORSGRUNN
Tlf. 35 54 70 00
Fax. 35 55 70 33

Autoutstyr Drammen A/S
Grønland 61
3045 DRAMMEN
Tlf. 32 83 40 55

Veggli Auto
3628 VEGGLI
Tlf. 32 74 61 47

Eriksens Gartneri
Møllerg 21
3600 KONGSBERG
Tlf. 32 73 10 82

Numedal Trykkservice 3626 ROLLAG Tlf. 32 74 68 08	**Svardal Trappeverksted** 7497 BUDALEN Tlf. 72 43 65 63	**Aktiv Regnskap A/S** Boks 1247 Heiane 5401 STORD Tlf. 53 41 69 80 Fax. 53 41 72 24	**Hydro Notodden** Boks 40 3671 NOTODDEN Tlf. 35 01 71 00 Fax. 35 01 71 22
Numedal Regnskapskontor 3628 VEGGLI Tlf. 32 74 61 81 Fax. 32 74 63 80	**Drammen Kraft** Boks 1029 3001 DRAMMEN Tlf. 32 24 64 00 Fax. 32 24 64 99	**Gerdt H. Mathiesen A/S** Domkirkeg 5 5017 BERGEN Tlf. 55 31 09 09	
Rødberg Dagligvare Hvammen 3630 RØDBERG Tlf. 32 74 16 00	**Skolefotografen A/S** Rosenkrantzg 61 B 3018 DRAMMEN Tlf. 32 83 01 20 Fax. 32 83 01 05	**Svein Albertsen Agentur** Boks 2192 9002 TRØMSØ Tlf. 77 61 93 20	**Isola A/S** Prestemoen 5 3945 EIDANGER Tlf. 35 57 57 00 Fax. 35 55 48 44
Omdals Bilverksted Borhaug 4563 BORHAUG Tlf. 38 39 71 68	**Strømsø TV Service** Tordenskioldsg 40 3044 DRAMMEN Tlf. 32 83 62 12 Fax. 32 89 15 20	**Troms Kraftforsyning DA** 9005 TROMSØ Tlf. 77 63 52 22 Fax. 77 63 60 77	**Oxum Containerservice** Oksumv 125 3945 EIDANGER Tlf. 35 51 81 34
Hemsedal Maskinlag A/S 3560 HEMSEDAL Tlf. 32 06 01 17	**Tore Skeie Urforretning** Torgeir Vraaspl 2 3044 DRAMMEN Tlf. 32 83 60 72		**Porsgrunn Steering Gear A/S** Reimsg 10 3920 PORSGRUNN Tlf. 35 55 77 66 Fax. 35 55 67 43
Tom Andersen Billakkering Gjærdal 3270 NANSET Tlf. 33 11 48 99	**Steam-Clean** Ringv 9 B 3050 MJØNDALEN Tlf. 32 87 60 96	**Sjøåsen Hotell A/S** 7823 SJØÅSEN Tlf. 74 27 87 00	**Bratlands Forretning A/S** 3890 YTRE VINJE Tlf. 35 07 14 12
Stavern Rørleggerbedrift Storg 50 3290 STAVERN Tlf. 33 19 70 62	**Arvid Nordal Transport** Hauanv 5 3031 DRAMMEN Tlf. 32 88 42 42 Fax. 32 88 32 32	**Troms Reiser A/S** Boks 1077 9001 TROMSØ Tlf. 77 61 00 00 Fax. 77 61 00 10	**Kosmos Idretts og Helsekost** Boks 228, 3550 GOL Tlf. 32 07 49 60
Peder Farnes A/S - Maskinentreprenører Industriv 2 3080 HOLMESTRAND Tlf. 33 05 35 53	**Østfold Fina Olje Ragnar Larsen** Manstad 1626 MANSTAD Tlf. 80 03 33 02 Mobil 94 31 16 00	**Fiskenett A/S** Slottsg 3 5003 BERGEN Tlf. 55 32 62 46 Fax. 55 32 67 65	**Pla-Mek A/S** Langlov 57 6200 STRANDA Tlf. 70 26 15 46
Cicero Grafisk A/S Bullsg 1 3110 TØNSBERG Tlf. 33 31 51 15 Fax. 33 31 22 75	**Jotun Polymer A/S** Ørav 8 1630 GAMLE FREDRIKSTAD Tlf. 69 39 53 00 Fax. 69 39 53 02	**Sunnhordland Kraftlag AS** Boks 24 5401 STORD Tlf. 53 49 50 00 Fax. 53 41 41 70	**Jerløw Larsen A/S** Sandstrand 9445 TOVIK Tlf. 77 08 77 75 Fax. 77 08 77 72
Mørre Sag & Høvleri 7170 ÅFJORD Tlf. 72 53 30 10	**Bjørn Vetlesen Seilservice** Bruket 19 1621 GRESSVIK Tlf. 69 32 60 77 Fax. 69 32 84 40	**Hardanger Sylvplett AS** 5780 KINSARVIK Tlf. 53 66 31 80 Fax. 53 66 32 93	**K P M G Peat Marwick AS** Sandviksboder 5 5035 BERGEN-SANDVIKEN Tlf. 55 31 05 10 Fax. 55 32 11 66
RØDDE FOLKEHØGSKOLE 7084 MELHUS Tlf. 72 87 08 11 Fax. 72 87 08 41	**Jøtul A/S** Langøyv 21 1679 KRÅKERØY Tlf. 69 35 90 00 Fax. 69 34 26 07		**Alma Mater Forlag A/S** Alleg 26 5007 BERGEN Tlf. 55 21 31 78 Fax. 55 31 84 68
Valsfjordens Handelssamlag 7165 OKSVOLL Tlf. 72 52 71 11		**Åsane Trykkeri A/S** Fossekleiva 41 5095 ULSET Tlf. 55 18 64 91 Fax. 55 19 25 49	**Urheims Elektrokompani** Kong Oscarsg 45 5017 BERGEN Tlf. 55 31 60 50 Fax. 55 31 56 40

Bodahls Verksted Eftf Hother Bøttgersg 14 3725 SKIEN Tlf. 35 52 74 00	**Lillesands Sparebank** Storg 10 4790 LILLESAND Tlf. 37 27 06 66 Fax. 37 27 21 36	**Svanereiser** Nordvernes 8188 NORDVERNES Tlf. 75 09 87 24	**Tormod Tveit Regnskapskontor** Thor Dahlsg 1 3210 SANDEFJORD Tlf. 33 64 64 12 Fax. 33 46 21 90
Anonym Støtte	**Rana Samvirkelag** Fr Nansensg 19 8600 MO Tlf. 75 15 16 33 Fax. 75 15 51 85	**Strømsø Apotek** Tollbug 2 3044 DRAMMEN Tlf. 32 83 49 55 Fax. 32 83 48 21	**Stålmontering Hem & Co** Ola Abrahamsonsv 17 3155 ÅSGÅRDSTRAND Tlf. 33 08 27 06
Tannlege **Olav Sunde** Foreningsg 1 5016 BERGEN Tlf. 55 32 08 04	**J M Auto A/S** Strømsbusletta 8 4800 ARENDAL Tlf. 37 02 60 40 Fax. 37 02 37 00	**Volda Mek Verksted AS** Hamneg 24 6100 VOLDA Tlf. 70 07 61 14	**Naustdal Kommune** 6943 NAUSTDAL Tlf. 57 81 91 01
Tannlege **Ove Hagerup Larsen** Veglo 1 6800 FØRDE Tlf. 57 82 15 96	**Ewos Aqua A/S** Gunhildvågen 6900 FLORØ Tlf. 57 74 02 00 Fax. 57 74 03 37	**Fjøslid & Hunstad Transport** Osebergv 8 3050 MJØNDALEN Tlf. 32 87 94 64 Fax. 32 87 58 03	**Anonym Støtte**

HVEM ØNSKER IKKE Å VÆRE OPPDATERT?

RAPPORT

- *Har aktuelt fagstoff – også knyttet til ansvarsreformen!*
- *Bringer reportasjer fra inn- og utland!*
- *Presenterer frivillige aktiviteter fra nærmiljø og lokalsamfunn!*

TEGN ABONNEMENT NÅ OG DU VIL BLI OPPDATERT FOR EN RIMELIG PRIS.

Årsabonnement for '95 koster bare 100 kroner!

Ja takk,
jeg ønsker abonnement på
RAPPORT i 95.

Navn: _____

Adr.: _____

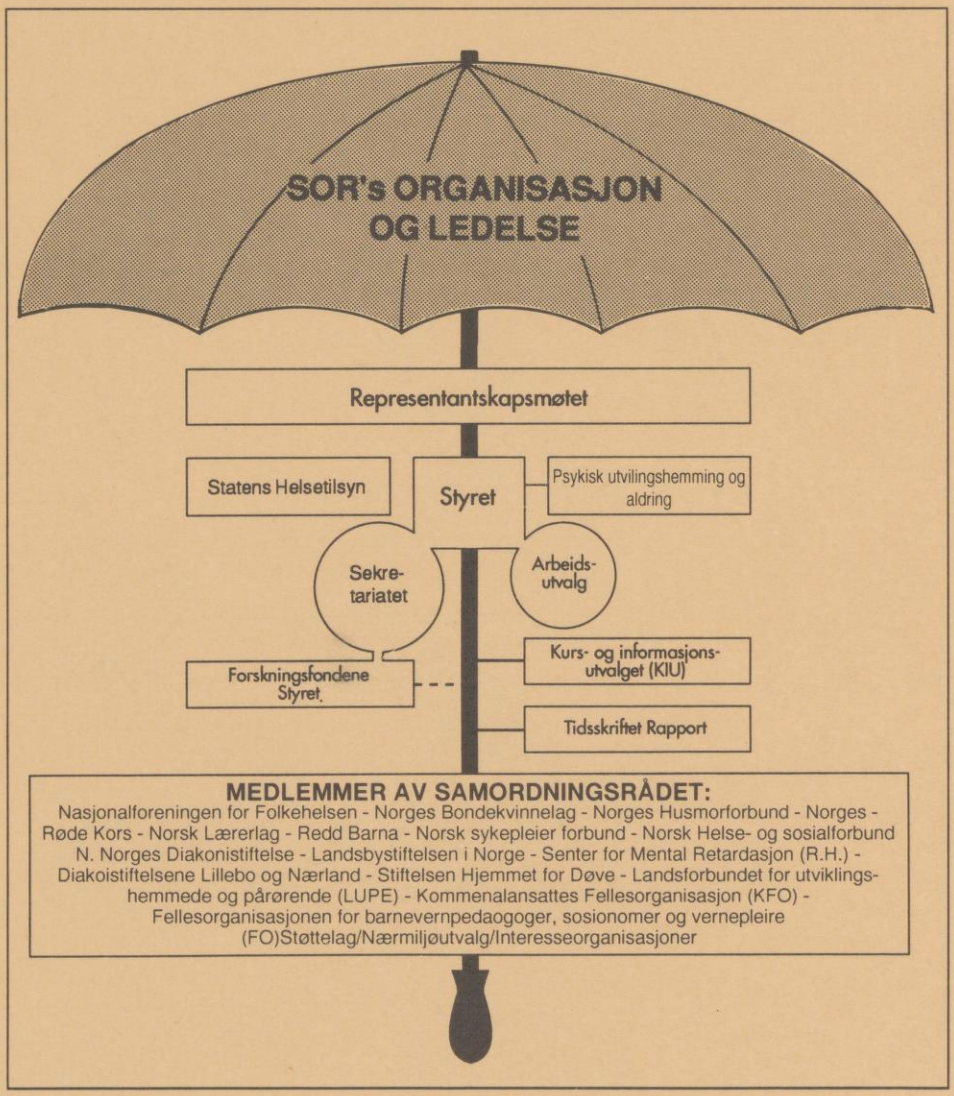
P.nr./sted: _____

Porto

SOR
Hamreheia 17
4631 Kristiansand

Blad i postabonnement

Returadresse:
RAPPORT
Postboks 98
3570 Ål

Holmestrand Handelstrykkeri as - Tlf. 33 05 12 71 - Fax 33 05 28 94